

PROGRAM MIHOVILA PAVLINOVIĆA IZ GODINE 1869.

Nikša Stančić

Naučnoj javnosti je od ranije bilo poznato da je Mihovil Pavlinović 1869. sastavio spis programatskog značaja, nacrt programa Narodne stranke u Dalmaciji. Na to je napose upozorila B. Zelić-Bučan.¹ Iz Pavlinovićeve korespondencije mogao se dijelom naslutiti i sadržaj, ali sâm spis nigdje nije pronađen, premda je postojalo više primjeraka. Toj istoj naučnoj javnosti je ipak još 1954. god. pružena mogućnost da sazna gdje se nalazi jedan primjerak tog spisa. Mene je zapala sreća da tu šansu iskoristim.

U prosincu 1969. boravio sam u Dubrovniku i, tražeći materijale za drugu temu, naišao sam na taj spis M. Pavlinovića, nastao točno stotinu godina ranije. Pregledavajući fond rukopisa Naučne biblioteke, kao priručnik mi je poslužio popis fonda objelodanjen u knjizi S. Kastropil, Rukopisi Naučne biblioteke Dubrovnik, Zagreb 1954. Tražeći prema imenima autorâ porađanih abecednim redom, nisam naišao ni na kakav rukopis koji bi mogao biti interesantan za povijest Dalmacije u drugoj polovini XIX stoljeća. Izgledalo mi je da fond sadrži isključivo književne ostavštine. Želio sam ipak biti siguran da nisam nešto propustio, te sam knjigu počeo listati redom od početka. Takvo sistematsko pregledavanje, premda mi je izgledalo prilično beznadno, urodilo je plodom. Na str. 215, pod br. 193 (Rkp. 440) naišao sam na naslov spisa nepoznatog autora koji je odmah privukao moju pažnju. Nešto mi je govorio već sam naslov: »Hrvatska misa[o] (Program)« i godina 1869. kao godina nastanka spisa, a pogotovu podnaslov: »Hrvati hoće hrvatsko pravo: I. Samostalnost Hrvatske. II. Cjelokupnost Hrvatske. III. Ustav hrvatski.« Kratko objašnjenje da se radi o »raspravi, koja dokumentarno, uz naznaku literature, izlaže program radikalnog hrvatstva u okviru jugoslavenstva, ustajući proti Nagodbe iz 1868. i velikosrpstva« stajalo je donekle u raskoraku s naslovom spisa u kojem se izričito govori o programu, ali mi je i takva neprecizna formulacija jednog nehistoričara davala nade da nisam na krivom putu ako u mislima skrećem prema Pavlinoviću. Osjetio sam da sam na tragu zanimljivog otkrića. Kada sam spis dobio u ruke, moram priznati, osjetio sam uzbuđenje istraživača koji s nestrpljenjem očekuje da vidi jesu li njegove pretpostavke točne. Prvo sam konstatirao da nije pisan Pavlinovićevom rukom. To me nije zbunilo, jer sam pretpostavljao da Pavlinović nije sam prepisao svoj spis u nekoliko primjeraka. Međutim, već od prvih redaka sam prepoznavao Pavlinovićeve misli i slog, a uskoro više nisam sumnjao da je on doista pisac spisa. Tu su misli poznate iz njegovih članaka i

¹ A. Palavršić, B. Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, str. 6, 7 (dalje: Korespondencija).

govora od besjede u Jelsi 1868. do IV izdanja *Hrvatskih razgovora* 1877. i kasnije, dapače gotovo iste formulacije ključnih misli Pavlinovićeve ideologije u tom razdoblju. Nema, dakle, nikakve sumnje: radi se o Pavlinovićevu programu iz 1869, koji je bio zagubljen, a podatak o njegovu postojanju stajao nam je u knjizi S. Kastropila na dohvat ruke.

Spis o kojem je ovdje riječ nastao je vjerojatno u toku ljeta god. 1869, jer ga Pavlinović šalje Strossmayeru 31. VIII iste godine. Spis se sastoji iz dva dijela. Na prvih šest stranica rukopisa (od ukupno 22) formuliran je program u tri točke (samostalnost i cjelokupnost Hrvatske te ustav hrvatski), a u drugom dijelu, koji nosi naslov »Razbor«, nalaze se opširna obrazloženja pojedinih točaka programa. Pišući Strossmayeru, Pavlinović ga je upozorio da spis koji mu šalje ne odgovara »ni u formi ni u bitnosti točnomu političkomu programu«. Pavlinović doista nije izradio program konkretne političke akcije Narodne stranke, jer je bio uvjeren »o potrebi našega stalnoga programa u svom obćenitijem okviru«. Zbog toga je u njemu razradio osnovne pravce nacionalne, političke i vjerske orijentacije i to ne Narodne stranke u cjelini. Radilo se o planu strateških ciljeva užeg kruga unutar hrvatskog dijela stranke za koji je Pavlinović smatrao da će ga prihvatiti i provoditi kroz Narodnu stranku. Pavlinović je Strossmayera obavijestio da je u Dalmaciji sa svojim spisom upoznao Kostu Vojnovića »i još kojega pravoga i svjestnoga Hrvata i katolika«. S tim je krugovima u Splitu i Dubrovniku prije razgovarao o namjeri da izradi takav dokument. Pavlinović nije namjeravao tražiti od Narodne stranke da prihvati njegov program, već da ga prihvati (uz eventualne promjene i nadopune) uža grupa hrvatskih političara u Dalmaciji dogovorno između sebe i s hrvatskim političarima iz Banovine okupljenim oko Strossmayera (Rački, Mrazović i dr.). Htio je da ta grupa, uz podršku Strossmayera, počne provoditi u djelo ono što je napisao »u svrhu preustroja Narodnog lista i stranke narodne«. Radilo se, dakle, o utvrđivanju novih osnovnih pravaca prema kojima je trebalo usmjeriti rad Narodne stranke. Dotadašnjem pisanju *Narodnog lista* »prama ovim zlosretnim zakonim proticrkvenim, kao što prama Rimu i prama Srbstvu« Pavlinović je suprotstavio svoj program, čije je osnovne misli sažeo u dvije riječi: »Hrvat i katolik«.²

Priređujući Pavlinovićev program *Hrvatska misa'* za štampu, nametnula mi se potreba da nadopunim ono što je historiografija dosad rekla o Pavlinoviću. Želio bih ukratko naznačiti razvojni put koji je Pavlinović prošao od početka preporoda u Dalmaciji do 1869. i odrediti mjesto koje programu *Hrvatska misa'* pripada u razvoju Pavlinovićeve političke ideologije.

I

Za razumijevanje Pavlinovićeva misaonog razvoja od početka preporoda do programa *Hrvatska misa'* treba uzeti u obzir promjene koje kod njega nastaju u nacionalnim, političkim i vjerskim shvaćanjima. Na nacionalnom i političkom području najvažnije su promjene koje nastaju u njegovu poima-

² M. Pavlinović — J. J. Strossmayeru, Podgora, 31. VIII 1869, kod: S. M. Trajlić, Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU (dalje: RI JAZU) u Zadru X, 1963, pismo 6.

nju nacije i sadržaju koji daje hrvatstvu, srpstvu i jugoslavenstvu. Ovo su ključni problemi razvoja Pavlinovićeve političke misli, jer se promjenom u nacionalnoj orijentaciji mijenja kod njega čitav sistem političkog razmišljanja. Ne manje važna je i razlika u ulozi koju dodjeljuje državnom pravu.

U našoj poslijeratnoj historiografiji općenito je prihvaćeno da je Pavlinović u prvoj fazi bio jugoslavenski orijentiran, ali nigdje još nije detaljno obrađeno njegovo shvaćanje jugoslavenstva i unutar toga srpstva i hrvatstva, njihovih osobina i međusobnih odnosa. Pavlinović je doista istupao kao ideolog jugoslavenstva Narodne stranke. Njegova polazna točka u programatskim člancima iz 1862. jest tvrdnja da su Južni Slaveni (uključivši i Bugare) jedan narod u etničkom pogledu, da su Hrvati i Srbi »plemena jednoga te istoga naroda«,³ ali da oni tek treba da postanu jedan narod u nacionalnom smislu. Ako su, kaže Pavlinović, »slojenci na jugu« jedan narod »po prirodi i po moći«, oni to još nisu »stvarno i djelovno«, jer pučanstvo pojedinih pokrajina »još nismo sveli jednoj sviesti«. Cilj koji pred sobom vidi, a njegovo ostvarenje smatra »zadaćom našega vjeka«, jest upravo konstituiranje jedinstvene jugoslavenske nacionalne svijesti, jedne jugoslavenske nacije. On je svjestan plemenskih i pokrajinskih razlika koje su potekle iz različitog historijskog razvoja pojedinih dijelova toga jugoslavenskog naroda, iz različitih stranih utjecaja, privrženosti različitim kulturnim sferama, različitog vjerskog odgoja i dr., ali ih želi ujediniti. On želi da spojem tih različitosti nastane jedinstvena južnoslavenska kultura, različita od kultura ostalih naroda, da nastane jedan jugoslavenski »narodni značaj, narodno uljudstvo (civilizacija; N. S.), uminstvo (kultura; N. S.) i krepost (moralne osobine; N. S.)« kao temelj jedinstvene nacionalne svijesti. Pavlinović zahtijeva da taj jedinstveni narod ima i jedno ime. Smatrajući da je ilirsko ime »preživjelo«, da je jugoslavensko ime geografska oznaka stvorena po tuđem uzoru (prema njemačkom Süd-Deutschen), predlagao je ime »Slojenci« ili »Slovinci«, koje postoji u narodu i u književnosti. Njegovo je mišljenje da se Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari imaju »složiti, smoždjiti, ujediniti pod uzvišenijim zlamenjem i općenarodnim imenom«. ⁴ Unutar tog »slojenskog« naroda Pavlinović priznaje plemenske individualnosti, ali ne želi im pridati karakter nacije. Zbog toga osuđuje one koji smatraju da su Srbi »narod različan od hrvatskoga«, koji odbijaju »spasonosnu misao iste narodne budućnosti tih dvajuh narodah, jere se *pomišljaju kao narodi* (podc. N. S.)«. ⁵ Pavlinović je bio svjestan da iz shvaćanja po kojem su Hrvati i Srbi dva naroda, moraju poteći i »dva državištva (politike), naime: srbsko i hrvatsko«. Polazeći sâm od shvaćanja da su Južni Slaveni jedan narod, Pavlinović je smatrao da njihova politika mora biti jedinstvena i usaglašena. Jugoslavenska politika mora, po njegovu mišljenju, težiti »na duševno ujedinjenje raznih plemenah jugo-slojenskih; na otresanje inorodnog vrhovništva; na istisnuće turske sile; i na obezbjeđenje narodnoga i državnoga samopravlja

³ M. Pavlinović, Niešto lieka mlogim ranam, Il Nazionale, Prilog k Narodnom listu 1862, 39, 12. VII (dalje: NL).

⁴ Isti, O Narodnosti obzirom na Jugo-Slojjenstvo, NL 1862, 59, 20. IX. R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 253 uzeo je s pravom ovaj Pavlinovićeve članak kao potvrdu da su dalmatinski narodnjaci jugoslavenstvo uzimali kao nacionalnu osobinu.

⁵ Pavlinović, Niešto lieka...

za koliko više naših pokrajina«. ⁶ U tim člancima se naslućuje i misao o budućoj zajedničkoj jugoslavenskoj državi.

Pavlinović, dakle, stoji 1862. na stanovištu etničkog, kulturnog, nacionalnog, pa i državnog jedinstva Južnih Slavena. Uza sve odbacivanje ilirskog i jugoslavenskog imena u prilog slovjenskog, u njegovu je shvaćanju očito prisutno ilirsko shvaćanje o jednom narodu na slavenskom jugu (uključivši i Bugare) i jednoj kulturi uz priznanje plemenskih osobitosti, kao i utjecaj Strossmayerova jugoslovenstva u kulturnom i političkom pogledu. ⁷

God. 1862. Pavlinović je smatrao da ni svijest o zasebnom historijskom razvitku pojedinog južnoslavenskog naroda, pa ni njegovo državno pravo, nisu dovoljan oslonac za daljnji zasebni život, borbu i napredak svakog od njih. On je uvjeren da »mutne i krvave probljeske Hrvatske, Srbske i Bugarske Narodnosti, davne poviestnice, nezamejašene državnice, koje osamljeno ime domaćega junaka, nemogu danas da zadovolje srcu uzvišenoga i nepristranoga rodoljuba, koi je željan nagledati se Domovine, ne više drpave i tuđe podgornice, kao što minulih vjekovah, nego samostalne i doresle kolu uljudnosti i napredka kršćjanskih sestarah«. ⁸ Jugoslavenska se politika, istina, »ne odriče zakonitog temelja, niti nieće obstojeća prava«, ali to nije njen pravi temelj. Ona »se neda pukom zakonu prošlosti i pravu ugovornomu stegnuti u mrtvačku nepomičnost: nego po vičnjemu zakonu i po narodnomu pravu prima se narodne budućnosti«. ⁹ Pavlinović nije dijelio teritorij na kojem Hrvati i Srbi žive ni nacionalnim ni historijskim, državnopravnim granicama. Smatrao je, prije svega, da su Hrvati i Srbi jedan narod, a osim toga nije vidio mogućnost razgraničenja hrvatskog i srpskog plemena u zemljama između sjeverne Hrvatske (Banovine) i Srbije. Za čitav kompleks Bosne, Hercegovine i Dalmacije smatrao je da pripada jednako hrvatskom i srpskom plemenu, jer u njemu žive izmiješani i Srbi i Hrvati, te je »po krvi obadvajuh, a nijednoga po imenu«. ¹⁰ Što se tiče samog tadašnjeg teritorija Dalmacije, mislio je da Hrvati nastavaju najveći dio područja do Neretve, najveći dio Zagore, te da ih u Boki, a osobito u Dubrovniku, ima više nego što se misli (time smjera na tvrdnje da je južna Dalmacija etnički srpska). U kontekstu takvih misli vodila se i borba za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Državno pravo Trojednice i sjedinjenje na temelju tog prava nisu bili sami sebi cilj, već sredstvo za očuvanje i unapređivanje slavenske narodnosti u Dalmaciji. Zbog toga je Pavlinović 1862. sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom smatrao jednako povoljnim rješenjem kao i sve druge mogućnosti. Budućnost Dalmacije vidio je »bilo u sjedinjenju s Hrvatskom, bilo u širenju crnogorskom, bilo u srpskom ustanku, bilo u bosanskom izbavljenju«. ¹¹

U skladu sa svojim shvaćanjima, Pavlinović je osuđivao Srbe zbog nacionalnog izdvajanja, zbog njihove zasebne srpske politike i osobito zbog velikosrpskih tendencija. Suprotstavljajući se tim pojavama, Pavlinović je iznio

⁶ N. dj., NL 1862, 41, 19. VII.

⁷ J. Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914, Naše teme IX, 1965, 8—9, str. 1305.

⁸ Pavlinović, O Narodnosti...

⁹ Isti, Niešto lieka..., NL 1862, 41, 19. VII.

¹⁰ Isto.

¹¹ N. dj., NL 1862, 43, 26. VII.

još neke veoma karakteristične misli. Neke od njih će kasnije odbaciti i prihvatiti sasvim suprotne, a druge će, kada napusti jugoslavenstvo u nacionalnom smislu, izbiti u prvi plan. Osuđujući kod Srba »predrasude narodne, jezikoslovne i vjerozakonske«, iz kojih nastaje i političko odvajanje, suprotstavlja im ideju više zajednice i ne stavlja im nasuprot zasebne hrvatske interese. Pod »predrasudama narodnim« podrazumijeva shvaćanje da su Hrvati i Srbi dva naroda. Pa ipak ustaje u obranu hrvatske plemenske individualnosti zamjerajući Vuku S. Karadžiću i drugima koji na jezikoslovnom temelju svode Hrvate na kajkavce i šaku čakavaca, onima »koji bi hotjeli stirati Hrvate na tri pomenute (kajkavske; N. S.) županije hrvatske i u nešto primorja i otokah dalmatinskih«. Napose osuđuje identifikaciju vjere i narodnosti — pravoslavlja i srpstva, te kad Srbi izjednačuju hrvatstvo i katolicizam, a taj s latinštvom. Činjenici da je većina Hrvata katoličke vjere ne pridaje veću važnost, već jednostavno konstatira činjenicu da se Hrvati u toku svoje historije nisu odvojili od zapadne crkve. Zato smatra prirodnim da ima i Hrvata druge vjere.¹² Dapače tvrdi: »Za ime srbsko malo se je znalo i čulo (među pravoslavcima u Dalmaciji; N. S.), dokle nika navlašna (tendenciozna) poučavanja, i nazivanja, zad malo godina nepočese ga spominjati i ondje gdje mu nemože biti mjesta, i to kao ime vjerozakonsko, mjesto dosadašnjeg *hristjanskog*.« On to ne smatra ispravnim, ali ipak ne predbacuje. Dapače tvrdi da to pravoslavcima u Dalmaciji nitko nije zamjerio, jer nitko nije posumnjao »da se imenom srbskim pravoslavni narodno osamljuju.«¹³ Pavlinović nije bio u takvim shvaćanjima u Dalmaciji osamljen. Možemo konstatirati još 1859. mišljenje da se u Dalmaciji srpsko ime počelo širiti među pravoslavcima preko njihovih svećenika i inteligencije školovane izvan Dalmacije.¹⁴ I, najzad, Pavlinović osuđuje »zgjoljno srbsku« politiku koja ide za tim da »sve što je jugoslovljenskoga pravoslavlja« okupi u obnovljenom Dušanovu carstvu.¹⁵ Shvaćanjima da Srbi mogu voditi takvu zasebnu politiku, jer imaju izvjesne prednosti zbog brojčane nadmoći, položaja u srcu Balkana i sposobnosti naroda, suprotstavlja dokaze da Hrvatska nema ništa manje prednosti. Ističe njen položaj na moru i sposobnosti naroda koji je stvorio hrvatski ustav. Priznavajući značenje Srbije u južnom slavenstvu, smatra da će Srbija moći aktivirati svoje snage tek kada se izvuče iz kulturne zaostalosti kao posljedice turske vladavine, a da će joj kultura doći »tekom savskih izvora«, iz Hrvatske koja u kulturi stupa uz ostale evropske narode. Time slijedi Strossmayerove misli o Hrvatskoj kao kulturnom središtu Južnih Slavena, iz kojih će proizići npr. *Jugoslavenska* akademija znanosti i umjetnosti i *Jugoslavensko* sveučilište u Zagrebu. Pavlinović smatra povoljnim državni savez Hrvatske s Ugarskom i Austrijom, očekujući da Austrijska carevina uskoro »progleda na Istoku«. On očekuje da će Austrija, kao jedina velesila među balkanskim zemljama, odigrati važnu ulogu u rješavanju istočnog pitanja.¹⁶ Time, bez sumnje, misli na mogućnost da širenjem Austrije na istok, zauzimanjem

¹² N. dj., NL 1862, 41, 19. VII.

¹³ N. dj., NL 1862, 43, 26. VII.

¹⁴ Usp. pisma koja su I. Kukuljeviću 1859. uputili Š. Milinović, J. Grubković i I. Berčić, kod: Petrović, n. dj., bilj. 47—49 na str. 268—271.

¹⁵ Pavlinović, *Niešto lieka* . . . , NL 1862, 41, 19. VII.

¹⁶ N. dj., NL 1862, 43, 26. VII.

turskog teritorija u Bosni i Hercegovini, uđu u sklop Hrvatske i te zemlje. Takva misao kod Pavlinovića, dok je još zadojen jugoslavenskom idejom, ne može biti velikohrvatska.

Na kraju, kao melem na te »mloge rane« koje vidi u južnom slavenstvu, ističe primjer Dalmacije. Navodi toleranciju Hrvata i Srba, poštivanje jednog i drugog imena i sl., te napose priznanje jednih i drugih da pripadaju jednom narodu i pristajanje uz istu politiku u borbi za »bolju budućnost« Dalmacije. Time želi pokazati da »želja bratimskoga stopljenja dvajuh slovjskih plemenah, srbah i hrvatah, jest temeljita i na brzo izvediva«. ¹⁷

II

Pavlinović je, kao što se vidi iz onoga što sam naprijed napisao, pomno pratio kretanja u srpskoj politici, te je na njih reagirao suprotstavljajući im svoje stavove. Već u prvom članku koji je objelodanio u hrvatskom prilogu *Il Nazionale* prekorio je srpske listove — *Srbski dnevnik*, *Svetovid*, *Vidovdan* i *Srbobran* — zbog njihove »ubojite osebnosti« i preporučio im da budu (što znači da po njegovu mišljenju nisu bili) »glasila čisto narodnog mnjenja! [...] ročišta svih domorodnih zatočnikah! i poluga Jugoslovienskog' duševnog ujedinenja«. ¹⁸ Pavlinovićevi prijekori nisu bili bez temelja. U *Vidovdanu* je, na pr., V. S. Karadžić 1861. god. ustvrdio da u užoj Hrvatskoj i Slavoniji uopće nema Hrvata, jer da su štokavci Srbi, a kajkavci Slovenci, a da su jedini

¹⁷ Isto. B. Zelić, Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću, HZ XVI, 1963, tvrdi da je Pavlinović priznavao »od početka, još od 1862, državno-pravne osebnosti Hrvata i Srba« (227). To dokazuje Pavlinovićevim člankom »O narodnosti...« u NL 1862, 59, 20. IX. Međutim, pasus koji navodi (bilj. 3) kao potvrdu svojoj tvrdnji, razlikuje se po pojedinim formulacijama od onoga u Pavlinovićevu članku, a ključna formulacija, u kojoj Pavlinović ističe narodno-državne posebnosti južnoslavenskih naroda, ne postoji ni u članku u NL br. 59 ni u ostalim nastavcima. Pavlinović je taj članak 1875. sa znatnim izmjenama prenio pod naslovom »Slovinski navrtci« u svoje *Različite spise*. U glavi V članka (182—188), koja u NL odgovara nastavku u br. 59, izbacio je doslovce sve što je 1862. bio napisao o stvaranju jedne jugoslavenske nacije i ubacio svoje shvaćanje o hrvatskom političkom narodu, odnosno općenito o narodno-državnim osobinama pojedinih južnoslavenskih naroda. Tako je izvornu težnju članka potpuno promijenio. Mjesto koje B. Zelić citira (bilj. 3) slično je jednom od takvih izmijenjenih mjesta u *Različitim spisima* (186), ali zbog izvjesnih razlika u izrazima (premda ne u sadržaju) mislio sam da se B. Zelić koristila nekim drugim, meni nepoznatim izdanjem članka »O Narodnosti...«. Nakon što sam je u studenom 1969. na to upozorio, autorica je ustanovila da je u toku rada na spomenutoj raspravi došlo do zbrke, tj. kombinacije Pavlinovićevih tekstova iz članka »O Narodnosti...« i »Slovinski navrtci«, i da odlomak koji je navela (u bilj. 3) ne postoji.

¹⁸ M. Pavlinović, Godina 1861. u našoj Domovini, NL 1862, 3, 8. III. Pavlinović je kao uzor srpskim listovima naveo hrvatske i slovenske listove *Ost und West*, *Pozor*, *Glasonošu* i *Novice*. K. Milutinović, Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao 1860—1870, Zadarska revija X, 1961, 1, str. 12 (dalje: ZR) i V. Novak, Natko Nodilo — političar i ideolog, na i. mj., 251, neispravno su postupili citirajući ovo mjesto u Pavlinovićevu članku. Izbacivši onaj dio rečenice u kojem se nalazi zamjerka srpskim listovima, Pavlinovićevu poruku upućenu srpskim listovima pretvorili su u poruku upućenu svim južnoslavenskim listovima. Na taj i druge slične postupke V. Novaka upozorila je B. Zelić, Prilog 226.

»ostaci i potomci« starih Hrvata primorski i dalmatinski čakavci u nekoliko gradova na obali i na otocima do Korčule. Ne priznajući historijski razvoj koji je kod Hrvata išao k ujedinjavanju triju narječja u jedan književni jezik, Vuk je, držeći se filoloških kriterija, smatrao da se Hrvatima mogu nazivati jedino čakavci, ali je to koncedirao i kajkavcima u Hrvatskoj koji su navikli da se tako zovu. Naposljetku je, odstupajući od svojih kriterija, bar ukoliko se tiče Hrvata, privremeno pristao da se »podijelimo po zakonu ili vjeri«. Bio je uvjeren da će se svi pravoslavni izjasniti kao Srbi, a katolicima je prepustio da se izjasne kako hoće.¹⁹

Pavlinoviću, koji je uočavao takva kretanja na širem srpskom planu, sigurno nije izmaklo ni ono što se dešavalo među Srbima u Dalmaciji. Oni su se povremeno oglasili u srpskim listovima na koje je Pavlinović uproprstom. Dok je Pavlinović 1862. želio brisati ograde između Južnih Slavena, među dalmatinskim Srbima — premda oni gotovo svi prihvaćaju slavenski program Narodne stranke i nalaze se u prvim redovima borbe za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom — ima ljudi koji oštro luče srpstvo od hrvatstva. Jedan dopisnik iz Dalmacije u novosadskom *Srpskom dnevniku* već je 1860. želio imati garancije da po sjedinjenju nacionalna individualnost dalmatinskih Srba neće biti ugrožena. On nije želio da dalmatinskim Srbima bude nametnuto bilo »neistorično« (dakle jugoslavensko), bilo hrvatsko ime, već da im ostane sačuvano srpsko ime. »Svetinja je ovo narodna — kaže dopisnik — s majčnim mlekom posisana. [...] I nama je dakle pravoslavnim Srbima u Dalmaciji drago ovo naše narodno ime, milo nam je, da nas tim imenom zovu; draga su nam ćiriliska pismena, s koima se među sobom i u školama našim i u crkvi služimo i koja jako cenimo.« On, dakle, upravo suprotno od Pavlinovića, razlike između Hrvata i Srba, od imena do pisma, uzima kao nešto konačno i ne vidi potrebe njihova nadilaženja općenitijim imenom i zajedničkom kulturom. To je stav čovjeka s modernom srpskom nacionalnom svijesti. Karakterističan je njegov stav prema sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. On ga prihvaća radi zajedničkih interesa »slavenskog življa« u Dalmaciji, ali je svjestan da Srbe pri tom vode vlastiti interesi koji proizlaze iz njihova položaja u Dalmaciji. »Uobšte govoreći, — piše on — pravoslavni je Srblijin, ma gde on bio, ponešen za svojim jezikom, za svojom narodnosti i svojom knjigom. I u Dalmaciji delom je to osvedočio [...] Ali kako nas pravoslavnih Srbalja u ovoj pokrajini baš mnogo nema, dočim ni četvrti deo stanovništva ne sačinjavamo; kako je zbog različitih uzroka [...] inteligencija naša mala, tako nemogomo za osiguranje slavenskog življa ovde sami doprineti onoliko, koliko smo želeli. Eto uzroka, zbog čega je dalmatinski Srbin čeznuo, da se združi s većim brojem one slavenske braće u Austriji, među koima je duh narodni proniknuo, nebi li se tako jačom snagom oko narodnoga posla radilo i što bolje izradilo.« Zbog toga je prirodno što je dopisnik želio da i nakon sjedinjenja ostane očuvana posebnost dalmatinskih Srba.²⁰

¹⁹ V. S. Karadžić, Srbi i Hrvati, Vidovdan 1861, 31, 1. VII.

²⁰ Srpski dnevnik 1861, 3. 8. I. Dopis je datiran s 28. XII 1860. Podaci u ovoj radnji o kretanju među dalmatinskim Srbima na temelju srpske štampe nisu potpuni, jer nekih beogradskih i vojvodanskih listova u Zagrebu nema ili su oni nepotpuni.

God. 1862. jedan je dopisnik iz Dalmacije u beogradskom *Vidovdanu*, također objašnjavajući težnju za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom kod dalmatinskih Srba, rekao: »Ovaj maleni delić srbstva [...] današnjim danom želi i stara se kako bi se sjedinio sa svojom braćom u Hrvatskoj i Slavoniji, kako bi potkrepljen većim brojem jednorodnika svojih lakše spasio narodnost svoju, izloženu teškim napadanjima tuđih stihija.« Dok se sjedinjenje ne ostvari, smatra dopisnik, »potrebno je da se ova grančica srpstva postara obezbediti i svetu svoju praroditeljsku veru«, da dobije ista prava koja imaju Srbi u Ugarskoj i u Hrvatskoj i Slavoniji, da bude potčinjena i srpskom patrijarhu i da ima pravo sudjelovati na srpskom vjersko-narodnom saboru, kako bi se sa Srbima iz Hrvatske i Slavonije spojila »u jednu svezu narodnosti i verozakona«. ²¹

Na Pavlinovićeve članke iz g. 1862, u kojima je afirmirao nacionalno i političko jugoslavenstvo, neposredno je reagirao jedan dopisnik iz Dalmacije u *Vidovdanu*. Odbacujući Pavlinovićevu jugoslavensku ideju, on je o njegovu pisanju iznio i neke neistine. Dopisnik govori o »potajnom peckanju, upravljenom na srpsko ime, na srpski jezik, i na srpsku narodnost [...] i na srpsku crkvu u Dalmaciji«, tvrdi da Pavlinović želi nametnuti Hrvatima i Srbima ilirsko ime (što nije točno, jer i sam Pavlinović odbacuje ilirsko ime), a pravoslavnima nametnuti katolicizam (što također nije istina). On smatra da je nametanje ilirskog (u stvari slovinskog) imena upereno protiv Srba u Dalmaciji i da time Pavlinović »sve dublje počinje razdora bodlju u narodno srce zabadati«. Upozoravajući Pavlinovića da je »ilirstvo velike rane zadalo narodu srpskom i hrvatskom u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji i u vojvodstvu«, poručuje mu: »znaj da kad su tebi ravni apostoli ilirstva tamo propali, ne ćeš se ni ti kod nas bolje skrasiti«. Dopisnik prihvaća Vukov filološki kriterij nacionalne pripadnosti stanovništva Dalmacije i tvrdi da »u svoj gornjoj Dalmaciji — ma što apostoli ilirstva dovodili iz neznatnog uzroka, što prosti narod po selima u prostoti i neznanstvu svome veli da govori hrvatski — sve do mora prebiva od pamtievieka čist ovejan Srbin, ma se on krstio šakom ili s tri prsta, a okolo pribrežja morskog mešovito je nastanjen Srbin i Hrvat, na otocima pak sam Hrvat«. Također tvrdi da je »u Bosni i Hercegovini golo čisto srpstvo«. Za dopisnika je karakteristično da se ne obara na Pavlinovićevo hrvatstvo, jer za to nema povoda, ali odlučno odbija jugoslavenstvo u ime srpske nacionalne ideje. ²²

God. 1863. *Vidovdan* je donio dopis iz Dalmacije čiji autor ne odbija a limine sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, ali se protivi idejama koje postoje u Hrvatskoj, a po kojima »i mi u Dalmaciji moramo na silu biti Hrvati, a naša kraljevina hrvatska«. Dopisnik uzvraća da »Dalmacija naša niti je bila kad hrvatska nit će biti«, pa dapače suprotstavlja dalmatinstvo hrvatstvu i brani dalmatinsko ime kao »starije i slavnije a i poveće od hrvatskoga« nazivajući ga »svetinjom«. Međutim, dopisnik se ne protivi »hrvaćenju« Dalmacije sa autonomaških slavodalmatskih ili talijanaških, već sa srpskih pozicija. Za nj je Dalmacija srpska zemlja. Njegovo protivljenje »hrvaćenju preko granica Hrvatske«, njegov uzvik: »k sebi ruke s hrvaćenjem«, ne

²¹ Vidovdan 1862, 16, 6. II.

²² Vidovdan 1862, 112, 27. IX.

znači obranu dalmatinskih Srba od pohrvaćivanja, već otpor konstataciji da je Dalmacija, po većini svog stanovništva, hrvatska zemlja. On priznaje postojanje »trojedne kraljevine«, ali ne priznaje da ta politička cjelina ima hrvatski karakter i da se ona može nazivati Hrvatskom (»velika Hrvatska«). Kada dopisnik inzistira na posebnosti triju hrvatskih pokrajina, kada smatra da Hrvatska, Slavonija i Dalmacija u međusobnim odnosima treba da budu »kao tri ravnopravne sestre« i rastvara Hrvatsku u »zadruzi Srbalja, Hrvata, Bugara i Slovinaca (sic!)«, onda njegov srpski dalmatinski autonomizam znači rezerviranje Dalmacije za buduću zajednicu srpskih zemalja. Upravo s tim u vezi je izrazio mogućnost da se usprotivi sjedinjenju: »mi pomišljamo na veliku budućnost, pa ako nam vi ne možete ništa drugo dati nego teskobni prostor trojednice, mi ćemo vam i na tome zahvaliti«. Ako je dopisnik (ili dopisnici) iz Dalmacije ranije davao na znanje da Srbi u Dalmaciji teže sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom iz vlastitih interesa, sada je to potpuno otvoreno izjavio riječima: »Samo privremeni politički uzroci ištu da mi tražimo savez s vama (tj. sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom; N. S.), jer savezom tim lakše bismo pobedili italijanstvo u zemlji našoj; ali večiti materijalni interesi naši su u srpskim zemljama, od kojih nam samo sunce može granuti [...] Ne zaboravite da danas svet u narodnim stvarima više računa nego što oseća: politici osećanja vreme je prošlo.«²³

Činjenica je da je najveći dio dopisâ iz Dalmacije u srpskim listovima (u *Vidovdanu* ih od 1861. do polovine 1863. ima relativno mnogo) napisan u narodnjačkom duhu, da oni govore o uspjesima narodnjaka, o borbi protiv talijanstva, o slozi Hrvata i Srba, o težnji za sjedinjenjem i da u to vrijeme općenito Srbi u Dalmaciji rade zajedno s Hrvatima u okviru Narodne stranke. Ovih nekoliko članaka predznak su nešto kasnijeg razvoja kod dalmatinskih Srba. Oni su znak jačanja srpske nacionalne svijesti i prisutnosti velikosrpskih elemenata kod njih. Pokazuju da su i oni Srbi koji su posjedovali modernu srpsku nacionalnu svijest pristajali uz sjedinjenje, ali samo dotle, dok se borba vodila pod parolom slavenstva i da su mu se suprotstavljali čim su naslutili mogućnost da se provede u ime hrvatstva. Njihova politika i politika Pavlinovića složne su u prvom koraku, sjedinjenju, ali su im polazne pozicije različite (jugoslavensku i srpstvo), a isto tako i krajnji cilj (uključivanje Dalmacije u jugoslavensku, odnosno srpsku državu). Te podudarnosti će nestati kada Pavlinović prihvati hrvatstvo kao nacionalnu i političku orijentaciju, te sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom shvati kao nacionalno ujedinjenje hrvatskog naroda i kada kod dalmatinskih Srba prevlada srpska nacionalna i politička orijentacija.

Uskoro je, u vrijeme dok su sve narodnjačke organizacije, od stranke do čitaonica i lista, bile zajedničke hrvatske i srpske, stvoreno prvo zasebno srp-

²³ Vidovdan 1863, 31, 12. III. Dopis je prenio Srbski dnevnik 1863, 61, 16. III, ali bez dijela koji sam na kraju naveo. K. Milutinović, Veze Dalmacije i Srbije u doba narodnog preporoda, ZR X, 1961, 4—5, str. 379, 380, navodi dijelove iz tog članka, ali tako da članak ispada blago protuhrvatski orijentiran. Milutinović je iz članka ispustio sve što govori o srpstvu Dalmacije i o zasebnom, i to privremenom, interesu dalmatinskih Srba u sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Ne navodi ni druge članke iz *Vidovdana* koji imaju sličnu tendenciju. Bez dovoljno argumenata tvrdi da je taj dopis napisan u redakciji *Vidovdana*. Smatra da je njegov autor M. Ružić, premda je potpisan »P-ć« (II-h).

sko društvo s prilično izraženom političkom crtom. God. 1865, potkraj studenog ili na početku prosinca, osnovano je *Srpsko omladinsko društvo »Prvenac«* u Zadru, čiji su članovi bili gimnazijalci, pitomci tamošnjega pravoslavnog sjemeništa. Društvo je izdavalo svoj list, *Prvenac*. Članovi društva surađivali su i u *Narodnom listu*. Jedan od osnivača društva i suradnik u njegovu listu, L. Tomanović, dapače je u to vrijeme pomagao I. Danilu u uređivanju hrvatskog priloga *Il Nazionale* i bio njegov revni suradnik.²⁴ Međutim, ono što je karakteristično nije činjenica da su članovi »Prvenca« surađivali u *Narodnom listu*, jer je srpski i hrvatski blok u Narodnoj stranci još skladno politički djelovao, nego upravo ono što je novo, a to je izdvajanje, osamostaljivanje. To izdvajanje nije samo formalno. Ono se osjeća i u sadržaju članaka *Prvenca*. I pored isticanja slavenstva i sloge između Srba i Hrvata u preporodnom duhu, u njima dolazi do izražaja zasebno srpstvo, pa se nalazi čak i pokoji ekskluzivni i velikosrpski akcent. Tako je Tomanović u članku »Odlomci iz nekih mojih pisama« napisao: »samo onome, ko ti se Srbom kaže, pružaj ruku, otkrivaj mu tvoje tajne«. Poseban razlog nepovjerenja prema Hrvatima nalazi u pisanju *Pozora* koji je istaknuo hrvatsko državno pravo kao argument na temelju kojeg bi Austrija mogla tražiti Bosnu u naknadu za mletačku oblast izgublenu u ratu 1866. Time je Tomanović postavio još jedan problem koji će u kasnijim godinama igrati jednu od najvažnijih uloga u otpočinjanju srpsko-hrvatskog sukoba u Dalmaciji. »Deš ti — nastavlja Tomanović — imati posla s onima, koji su ti počeli kožu sa tebe drijeti? — ali su malo Srba s mrznim hrvatskim imenom pokrili! [...] Najposlje znaj, da je najjača sveza naroda i najvišji razdor vjeroispovjed«. ²⁵ Mislim da se takvo pisanje ne može, kako to čine neki autori, opravdati time što je Tomanović u *Narodnom listu* i *Zastavi* pisao drugačije.²⁶ Tomanović očito nije smatrao oportunističkim da ondje iznosi svoje mišljenje, kao što je činio u jednom, tako rekavši, internom, rukopisnom listu. U *Zastavi*, od njenog pokretanja u Pešti 1866, doista ima članaka koji se zalažu za opće ciljeve Narodne stranke u Dalmaciji, za sjedinjenje, uvođenje narodnog jezika u škole i upravu, koji pišu protiv talijanaša i oduševljavaju se pobjedama narodnjaka. Neke od njih sigurno je od početka 1867. pisao i L. Tomanović, ali ih je objelodanjivao pod naslovom: »Sa srpskog Primorja«. ²⁷

Misli koje je Tomanović napisao potkraj 1866. u *Prvencu* nisu, međutim, neuobičajene za *Zastavu*, u kojoj ih u toku te godine češće susrećemo. Ne zalažeći sada u pitanje srpsko-hrvatskih odnosa općenito, iznijet ću neke stavove iz *Zastave* koji nisu mogli ostati bez odjeka među Srbima u Dalmaciji, o čemu svjedoči i samo pisanje L. Tomanovića. O Strossmayeru, Račkom, Mrazoviću i drugim vođama Narodno-liberalne stranke u Banovini *Zastava*

²⁴ D. Berić, Omladinsko društvo »Prvenac« i narodni preporod u Dalmaciji, *Mogućnosti X*, 1963, 4, 408—413. L. Tomanović, Iz prvih početaka »Narodnoga lista«, Jubilarni broj Narodnoga lista 1862—1912, Zadar 1912, str. 49.

²⁵ *Prvenac* 1866, 3, 15. XII. Nav. prema: Berić, n. dj., 414.

²⁶ v. Berić, n. dj. 414.

²⁷ L. Tomanović, Mileticev uticaj na Primorju, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1926, knj. 308, sv. 3, str. 103; isti, Iz prvih početaka...; K. Milutinović, Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860—70, *RI JAZU VIII*, 1961, 329—337.

npr. tvrdi da »veliku politiku Hrvatske, ili veliko-hrvatsku politiku budućnosti vode«. ²⁸ U vezi sa zahtjevom srijemske županije da hrvatski sabor prizna ravnopravnost srpskog imena i naroda u trojednici (što je hrvatski sabor 1867. i učinio) *Zastava* se usprotivila »hrvaćenju« Trojednice od strane Strossmayerove stranke. Tvrdi da su »i država i narod, i javno pravo, i sabori« mogli nositi hrvatsko ime jedino dok su u Trojednici živjeli sami Hrvati. ²⁹ To svoje protivljenje *Zastava* obrazlaže tvrdnjom, iz koje proizlazi da su Hrvati u Hrvatskoj manjina stanovništva. Prema *Zastavi*, pravoslavni su u Trojednici Srbi, ali i »stanovnici zapadne crkve u Slavoniji i slavonsko hrvatskoj kraini Srbi su; sama Dalmacija preko Velebita do Cetinja (Cetine; N. S.), gdje su stari Hrvati stanovali, posrbila se uplivom primorske srbske Dalmacije i Hercegovine; Hrvati s ove strane Velebita potišteni su od Turaka koje na onu stranu Velebita, i na ovu stranu Kupe, pa onda Drave, gdje su se poslovenili, ali ujedno i današnjoj Hrvatskoj, koja se do turskih vremena Slavonijom nazivala, ime dali.« Za kajkavce ipak priznaje da su Hrvati, ali smatra da oni Slavonci i Dalmatinci koji se osjećaju Hrvatima »nemaju pravo prejudicirati Slavoniji i Dalmaciji, kako će se narod zvati, koje li ime — srbsko ili hrvatsko primiti«. Sukus tog shvaćanja je u riječima: »nema više jedne i čiste hrvatske države [...] Čista hrvatska istorija svršena je kod Sigeta. Sad može samo srbsko hrvatska u trojednoj kraljevini biti.« ³⁰ Ne začuđuje, dakle, što se u isto vrijeme jedna vijest iz Dalmacije u *Zastavi* pojavila u rubrici »Srpske zemlje«. ³¹

God. 1867. učinjen je sa srpske strane u Dalmaciji korak dalje. Na skupštini Ujedinjene omladine srpske predložilo je društvo »Prvenac« (preko »Vile« kao svog zastupnika) da se u Dalmaciji osnuje posebno srpsko glasilo. Dopisnik »Iz srpskog primorja«, po svoj prilici L. Tomanović, ponovio je taj prijedlog u *Zastavi* govoreći o »nuždi jednog srpskog lista u Dalmaciji, kao najshodnije sredstvo (sic!) da se ovostrano srbstvo uspavano probudi« i smatrajući da »stoji u interesima srbstva u Dalmaciji jedan srbski list zavesti«. ³²

Iduće godine postao je »Prvenac« podružnica Ujedinjene omladine srpske, a L. Tomanović jednim od tri člana mjesnog odbora Omladine u Zadru. Društvo djeluje — kao što se kaže u izvještajima mjesnog odbora iz Zadra Godišnjem odboru Omladine — po svem »srpskom primorju, od Budve pa sve do Zadra«, nalazi nove članove, skuplja priloge za Omladinu, širi srpske knjige i uopće nastoji pridonijeti »duhovnom ujedinenju razasutog našeg milog srpskog naroda«. Upravo citati iz ovih izvještaja pokazuju da je Ujedinjena omladina srpska, uopće i u Dalmaciji, imala eminentno srpski karakter. To ne mogu promijeniti ni odluke skupštine Omladine iz 1868. prema

²⁸ Tečaj i značaj saborske borbe u Zagrebu, *Zastava* 1866, 3, 16. II.

²⁹ Srbstvo u trojednoj kraljevini, *Zastava* 1866, 7, 2. III.

³⁰ I opet Srbi u trojednoj kraljevini, *Zastava* 1866, 13, 24. III.

³¹ *Zastava* 1866, 11, 17. III.

³² *Zastava* 1867, 93, 8. X.

kojima i Hrvati mogu biti njeni članovi niti eventualno članstvo M. Klaića o čemu pripovijeda L. Tomanović, a što ističu neki autori.³³

Ovi podaci, iako su nepotpuni, daju dovoljno elemenata za zaključak da je srpska nacionalna svijest kod pojedinaca u Dalmaciji postojala svakako već 1860. (ne zalazim za sada u raniji period), mnogo prije nego što se kod Pavlinovića pojavila hrvatska nacionalna svijest adekvatnog intenziteta, i da su se elementi velikosrpstva javili u vrijeme dok u Dalmaciji kod Hrvata velikohrvatskih elemenata nije uopće bilo.

III

God. 1862. Pavlinović je osuđivao kod Srba njihovu zasebnu nacionalnu i političku ideju, ali im nije suprotstavio hrvatstvo, već je u kritici polazio sa jugoslavenskih nacionalnih i političkih pozicija. Još 1864. isti dopisnik koji se u Vidovdanu bio okomio na Pavlinovića zbog njegovih članaka u *Narodnom listu* 1862, konstatirao je da od tog doba u Pavlinovićevim člancima nije mogao primijetiti »zaista ništa zazorno, ništa nerodoljubno«. ³⁴ Međutim, u sjeni narodnjaštva i zaostajući za Srbima, razvijala se u toku 60-ih godina i hrvatska nacionalna svijest u Dalmaciji, napose kod Pavlinovića. God. 1866. nalazimo prve elemente koji govore da je Pavlinović počeo zamjenjivati jugoslavensko hrvatstvom, u stvari davati istaknutiju i u samoj biti drugačiju ulogu hrvatstvu nego što je to ranije činio. U svom govoru prilikom 300-godišnjice pogibije Nikole Šubića Zrinskog pod Sigetom Pavlinović je 1866. isticao Hrvate i hrvatstvo, uznosio hrvatsku prošlost i veličao Zrinskoga. ³⁵ Štaviše, dotakao se i hrvatskoga državnog prava, napomenuvši da je ono ostalo živo a »državno biće« Hrvatske netaknuto uza sve nedaće kroz koje je hrvatski narod prošao zadnjih stoljeća. ³⁶ Dakle je u prvi plan stavio upravo ono što je 1862. osuđivao, a to je zatvaranje pojedinih južnoslavenskih naroda u sebe, oslanjanje na svoju zasebnu povijest i državno pravo i na uzore istaknutih pojedinaca iz vlastite prošlosti. Govor na proslavi Zrinskog znak je Pavlinovićeve nacionalnog sazrijevanja, napuštanja prelaznog razdoblja jugoslavenske i prilaženja hrvatskoj nacionalnoj orijentaciji.

Ovaj prvi Pavlinovićev javni izraz hrvatskoga nacionalnog osjećaja i isticanje Trojednice kao Hrvatske, nije slučajno pao u 1866. godinu, tj. u godinu kada je, u vezi s prijedlogom srijemske županije hrvatskom saboru, *Zastava* topove svoje »ubojite osebnosti« (kako bi rekao Pavlinović) uperila prema Hrvatskoj zagovarajući srpstvo Slavonije, Vojne krajine i Dalmacije. Pavli-

³³ K. Milutinović, Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu, Istorski zapisi VI, 1953, knj. IX, str. 3—6. L. Tomanović, Miletićev uticaj..., 103, 104.

Podatak da je M. Klaić bio član Ujedinjene omladine srpske postoji jedino u navedenom članku L. Tomanovića iz mnogo kasnijeg vremena. T. Macan, Život i rad Miha Klaića, bilj. 627 (disertacija, u rukopisu) nije mogao u izvorima pronaći potvrdu tog podatka L. Tomanovića.

³⁴ Vidovdan 1864, 89, 8. VIII.

³⁵ M. Pavlinović, Pjesme i besjede, Zadar 1872, str. 223—241. Petrović, n. dj., smatra taj govor početkom procesa razračunavanja sa »slavjanštinom« (222), a godinu 1866. općenito početkom jačeg oslanjanja na hrvatstvo u Dalmaciji (276).

³⁶ Pavlinović, Pjesme i besjede, 239.

novičev odgovor je bila afirmacija hrvatstva Trojednice, bez protusrpskih primjesa.

Nije nimalo čudno što je i F. Rački iste godine, pišući Pavlinoviću, zabrinuto primijetio da se u Dalmaciji, pa i u samom *Il Nazionalu*, »navlaštice izbjegava ime hrvatsko«.³⁷ Karakteristično je da je Pavlinović, uvjeravajući Račkog kako će »unapried svud našu hrvatsku zastavu razvijati«, već tada afirmaciju hrvatstva Dalmacije povezo s problemom hrvatsko-srpskih odnosa. »Također — kaže Pavlinović — u interesu naše manjine (narodnjački zastupnici tada su u manjini u dalmatinskom saboru; *N. S.*), da nebude novoga uzroka razdoru, mi smo izbjegavali u Saboru hrvatsko naše ime; jer imamo u nas četiri tobožnja Srba (dakle u manjini trećinu pravih narodnjaka), koji misle da se žrtvuju nam kad se Hrvatom nazivaju.« Ne odričući se ubuduće afirmacije hrvatstva, on je namjeravao ipak djelovati tamo, »gdje ne bude pogibelji težkome nesporazumljenju i novome strančarenju«.³⁸ Govoreći o »tobožnjim Srbima« Pavlinović želi reći da su pripadnici pravoslavne vjere u Dalmaciji u stvari pravoslavni Hrvati. Slično je, kao što smo vidjeli, mislio još 1862, ali i sada, kao i ranije, ostaje samo na konstataciji.

U govoru koji je održao na otvorenju čitaonice u Jelsi 1868. Pavlinović je doista razvio hrvatsku zastavu i prvi put javno iznio, premda ne sasvim decidirano, osnovne elemente svoga novog shvaćanja. U tom govoru Pavlinović i dalje ostaje na stanovištu jedinstva Južnih Slavena, ali se sada ograničava na etničko i kulturno jedinstvo. »Srbi su Hrvatom braća« — kaže Pavlinović. »Uza sve razlike, koje se ne dadu pritajiti, ni kojom pjesmicom zagladiti, Srbi i Hrvati bitno smo narod istovjetan.« U nacionalnom pogledu Pavlinović je u sebi dovršio proces napuštanja jugoslavenstva započet 1866. Dalmatinsku pokrajinsku pripadnost on ne želi više integrirati u jugoslavensku, već u hrvatsku naciju: »dalmatinci smo zemljom [...] ali, rodom i jezikom, mi smo Hrvati.« U skladu je s tim kada Pavlinović, prelazeći s nacionalnog na državni plan, pod »predielnim imenima Dalmacije — Hrvatske — Slavonije« podrazumijeva »jedinu Hrvatsku kraljevinu«, pa i kad smatra da državno pravo Trojednice »valja da je pravo hrvatsko«. To je ujedno odgovor onima koji smatraju da u Hrvatskoj ništa što ima javnopravni karakter, država, sabor i dr., ne može nositi isključivo hrvatsko već jedino srpsko-hrvatsko ime. Zbog toga Pavlinović dodaje hrvatskom državnom pravu još jednu funkciju pored one u kojoj je isticanje tog prava značilo zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. On sada spaja narod i državno pravo, te stvara nov pojam, pojam hrvatske »narodno-državne« cjeline. Tu je, dakle, prisutan pojam hrvatskoga političkog naroda koji se (uz mogućnost različitog interpretiranja) upotrebljava u sjevernoj Hrvatskoj od početka 60-ih godina i koji je i inače, kao pojam političkog naroda, bio povezan s državnim pravom. Pavlinović hrvatskim državnim pravom zatvara u jednu cjelinu Hrvate i Srbe koji žive na teritoriju obuhvaćenom hrvatskim državnim pravom, smatrajući da »o pravu hrvatske domovine Srbim se opirati«. Na taj način razlikuje dvije zasebne cjeline: »Hrvate i Srbe trojedne kraljevine« s jedne i »srbstvo i Srbiju« s druge strane. Nasuprot nekadašnjem isticanju potrebe za vođenjem zajedničke, jedinstvene jugoslavenske politike, on sada svakoj od tih cjelina

³⁷ F. Rački — M. Pavlinoviću, Zagreb, 11. XII 1866, Korespondencija, pismo 44.

³⁸ M. Pavlinović — F. Račkom, Zadar, 25. XII 1866, kod: Traljić, n. dj., pismo 5.

dodjeljuje zasebnu ulogu u »jugoslovinstvu«. Hrvatskoj opet dodjeljuje zadaću da prije svega polaže »temelje samostalnoj prosvjeti jugoslovinškoj«, a Srbiji da jača svoju državnu organizaciju. Rad jednih i drugih vodi zajedničkom cilju, »Jugoslaviji« (nije, međutim, jasno kako je zamišlja), ali na putu prema njemu Hrvati i Srbi treba da se kreću »usporedo« i »samostalno« (to znači paralelno, ali odvojeno), kako ne bi došlo do »pogibeli da se kosnu u zavidnoj takmi«. ³⁹ Sve su to elementi nove Pavlinovićeve političke ideologije. Oni se toliko razlikuju od njegovih shvaćanja iz 1862. god. da govor u Jelsi možemo sasvim opravdano ocijeniti kao početak nove faze Pavlinovićeve misaonog razvoja. Taj govor je, štaviše, neke vrste skica programa *Hrvatska misa* iz 1869. ⁴⁰

U skladu sa svojom novom orijentacijom, Pavlinović je u Jelsi zahtijevao da čitaonice odbace svoju dotadašnju slavensku usmjerenost i ime (za što se i sam smatrao krivim) i prihvate hrvatsku usmjerenost i ime. ⁴¹ Uza sve to nema u tom govoru tendencije za separiranjem od Srba u organizacionom i političkom pogledu. Dapače, Pavlinović je želio i daljnji zajednički rad, ali ga je htio postaviti na nove temelje. Staro slavenstvo i narodnjaštvo smatrao je već opasnim po hrvatstvo Dalmacije, te je, s obzirom na hrvatsku većinu stanovništva, smatrao da i politika cjelokupne Narodne stranke treba da bude hrvatska. Svoja nova shvaćanja prvi put je detaljno obrazložio u programu *Hrvatska misa*. To je potpuna formulacija Pavlinovićeve nove političke ideologije, koje će se Pavlinović držati sve do svoje smrti.

Temelj na kojem počiva program *Hrvatska misa* jest narodno, ali prije svega historijsko pravo. Hrvatstvo je njegova osnovna pretpostavka, a hrvatsko državno pravo je sredstvo pomoću kojeg Pavlinović želi postići ujedinjenje hrvatskog naroda (teritorijalnu cjelokupnost) i njegovu državnu samostalnost. Isticanje hrvatstva u nacionalnom i političkom smislu bilo je prirodna posljedica rasta hrvatske nacionalne svijesti u Dalmaciji, u čemu je predvodio upravo Pavlinović. ⁴² Oslonac na hrvatsko državno pravo rezultat je situacije u Habsburškoj monarhiji. Čitav državni sustav Monarhije počivao je na temeljima državnog prava, pa se i sam opstanak te državne tvorevine mogao nakon prestanka turske opasnosti opravdavati jedino argumentima državnog prava. Priznanjem prirodnih prava njenih naroda bila bi potpisana njena smrtna presuda. I sama promjena državnog sustava, uvođenje dualizma austro-ugarskom nagodbom 1867. provedeno je na temelju priznanja ugarskoga državnog prava (premda se u osnovi radilo o priznanju stvarnog odnosa snaga). Odnosi između Ugarske i Hrvatske uređeni su nagodbom 1868, kojom je priznato hrvatsko državno pravo. Državno pravo Kraljevine Hrvatske, Sla-

³⁹ Pavlinović, *Pjesme i besjede*, 263—271.

⁴⁰ Ne razlikujući etničku, nacionalnu i državnu pravnu komponentu Pavlinovićeve shvaćanja, Novak, n. dj., 258, sasvim je površno i nepotpuno ocijenio ovaj Pavlinovićeve govor kao »govor o jedinstvu Srba i Hrvata«. Petrović, n. dj., 343, opravdano ga smatra jednim od spisa u kojima je fiksiran Pavlinovićeve hrvatski nacionalni program. M. Gross, O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji, *Historijski pregled IX*, 1963, 1, bilj. 4, također smatra godinu 1868. početkom nove faze kod Pavlinovića, s tim da njegova propaganda hrvatske ideje nema još protusrpski karakter.

⁴¹ Pavlinović, *Pjesme i besjede*, 271—276.

⁴² Petrović, n. dj., 275, 343.

vonije i Dalmacije bilo je u stalnoj upotrebi u političkom životu Dalmacije od početka 60-ih godina XIX st. kao osnovni argument na temelju kojeg je Narodna stranka zahtijevala sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Nakon prvog zanosa i neuspjeha, zahtjev za sjedinjenjem je pao donekle u sjenu praktičnog rada na »ponarođenju« pokrajine, ali je, makar i deklarativno, ožvirljen početkom nagodbenog perioda. Nagodbena situacija, temeljena na uvažavanju državnog prava, pa i prava Dalmacije na sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom (dakako samo u principu), potaknula je Pavlinovića da se svestrano osloni na hrvatsko državno pravo.⁴³ Zbog toga je njegov hrvatski program, koji je nastao u to vrijeme, upravo prožet državnopravnim shvaćanjima. Pavlinović državnim pravom potkrepljuje svoje stavove i zahtjeve, ali mu je ono i podloga iz koje ih teoretski izvodi. Tako je nacionalnu, političku i vjersku stranu svog programa formulirao kroz tri osnovna zahtjeva, tri komponente hrvatskoga državnog prava. Na samom početku je formulirao osnovu misao programa: »Hrvati hoće hrvatsko pravo: I. Samostalnost Hrvatske. II. Cjelokupnost Hrvatske. III. Ustav hrvatski.« To su također poglavlja programa. Nacionalni, politički i vjerski stavovi toga programa tako su povezani između sebe i s hrvatskim državnim pravom da čine nerazdvojnu, jedinstvenu i zaokruženu cjelinu. Program *Hrvatska misa'* je koherentan sistem političkog razmišljanja, po mnogočemu osebujan i izuzetan u hrvatskoj političkoj ideologiji XIX stoljeća. Taj sistem nije nastao samo postepenim rastom, širenjem već postojeće idejne jezgre i kristaliziranjem novih elemenata oko nje. Pavlinović je u toku 60-ih godina evoluirao, njegova shvaćanja su se mijenjala i na taj način što su različiti elementi, koji su kod njega postojali još na samom početku preporoda, u toku vremena dobivali drugačiji naglasak, novu funkciju i na novi način se međusobno povezivali. Konačan zbir svih tih promjena nalazimo prvi put potpuno iznesen upravo u programu *Hrvatska misa'*. U njemu je Pavlinović uzdigao na teoretsku razinu ciljeve hrvatske politike kako ih je sam shvaćao, a koji su bili rezultat stanja hrvatske nacionalne svijesti u Dalmaciji, položaja Hrvatske u Habsburškoj monarhiji i stanja u srpsko-hrvatskim odnosima. Njime je, dapače, u mnogo čemu anticipirao budući razvoj nacionalnih i političkih odnosa u Dalmaciji.

Određujući pravce hrvatske nacionalne, državne i vjerske politike, Pavlinović je svojim programom obuhvatio nacionalnu orijentaciju, stav prema hrvatskom državnom pravu i prema sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, mjesto Hrvatske u Habsburškoj monarhiji, stav prema dinastiji i prema Ugarskoj, odnos Hrvata i Srba u Hrvatskoj, stav prema Srbiji i općenito prema jugoslavenstvu, te prema crkvi i liberalnim reformama austrijske vlade. U čitavom tom kompleksu problema najvažniji je problem hrvatsko-srpskih odnosa. I Pavlinović ga je tako osjećao, te mu je obratio najviše pažnje i dao najviše prostora. U njegovo vrijeme, kada se tek konstituirala hrvatska nacionalna svijest u Dalmaciji, kada još u širim razmjerima nisu bili sasvim jasni kriteriji po kojima se grupiraju pojedine nacionalne skupine na slavenskom jugu, napose kod istojezičnih Hrvata i Srba, kada su se pretenzije jednih i drugih preklapale, jer su i jedni i drugi polagali dijelom pravo na iste teritorije, kada je na jednoj i drugoj strani u te kombinacije ulazila Dalmacija — afirmaciji hrvatstva u Dalmaciji moralo se nametnuti

⁴³ Gross, n. dj., 16, 17, Šidak, Prilog..., 1304, 1305. Petrović, n. dj., 330 i d.

pitanje hrvatsko-srpskih odnosa. Pavlinović taj odnos nije postavio kao negiranje Srba, bilo u Hrvatskoj, bilo uopće. Težište njegova programa je na obrani hrvatstva, postavljanju prepreka velikosrpstvu, ograničavanju srpstva kao nacije u njegove prirodne okvire i uspostavljanju ravnopravnih odnosa između hrvatske i srpske državne ideje određivanjem njihovih temelja i granica (pri čemu su ipak došli do izražaja neki elementi velikohrvatskog ekspanzionizma). Pavlinović se protivi »da Hrvati teže da Srbe pohrvate, i da srbsku državnu samostalnost zanieću; a da opet Srbi hoće, da Hrvatâ nema na svijetu, jer da su ih Tatari i Turci pozobali, a da Hrvatsku načinu srbskom pokrajinom«. Kroz čitav program provlače se ta dva elementa hrvatsko-srpskih odnosa — nacionalni i državni, misao o zasebnom nacionalnom i državnom konstituiranju hrvatskog, a i srpskog naroda. U političkom programu posebna je pažnja obraćena razgraničenju hrvatskih i srpskih državnih pretenzija s ciljem da se spriječi njihov sukob, »državna takma«. To je Pavlinović dao na znanje već 1868. u govoru u Jelsi.

U programu *Hrvatska misa'* Pavlinović je potpuno razdvojio Hrvate i Srbe kao dvije nacije, premda i dalje priznaje njihovo etničko jedinstvo, »zajednicu krvi i jezika«. Razlike po kojima su Hrvati i Srbi dva naroda jesu: »dvie poviesti, dvie domovine, dvie države, dva vjerozakona, dvie izuke (culture), dva uljudstva (civilizacije), pa napokon i dvojna slova«, dakle sve što je prije želio izmiriti i spojiti u višu zajednicu. Potpuno je prirodno što je Pavlinović tražio da se hrvatske zemlje — Hrvatska, Slavonija i Dalmacija — ujedine pod jednim državnim imenom, da se država, po nacionalnom sastavu hrvatska, nazove kao cjelina Hrvatskom. On ne odbacuje pokrajinska imena, ali ne želi da se država u kojoj živi hrvatski narod naziva združenim pokrajinskim imenima. »Hrvatska je — kaže Pavlinović — otoli bila ,ka' šta je i dan danas, tu gdigodi stanuju Hrvati«. On odbacuje pokrajinski partikularizam jer smatra da pokrajinska imena »odnemagaju sviesti hrvatskoga naroda«. U tome je bio na liniji historijskog razvoja, koji je išao prema prevladavanju pokrajinskih partikularizama i njihovom ujedinjavanju u hrvatskoj nacionalnoj svijesti. Taj je Pavlinovićev stav značio uz to suprotstavljanje velikosrpskim nacionalnim pretenzijama, tvrdnjama — prema Pavlinovićevim riječima — »da u svijetu nema Hrvata« ili da ih »nema do nekoličak hiljadâ« i koje Dalmaciju proglašuju »srbskom zemljom«.

Pavlinović je smatrao da svi oni koji žive na teritoriju preko kojeg se proteže hrvatsko državno pravo treba da budu Hrvati. »Mi hoćemo — kaže on — Hrvatsku jedinstveno-cjelokupnu u narodu.« Tim je pokazao da zastupa nacionalnu ideju koja, kao jednu od komponenata, sadrži državnu pripadnost — što nije izuzetan slučaj u Evropi druge polovice XIX st. Zbog toga treba tom Pavlinovićevu shvaćanju pažljivo prilaziti i ocijeniti ga prema njegovu stvarnom sadržaju. Ne negirajući Srbe uopće, Pavlinović u stvari ne negira ni postojanje Srba u Hrvatskoj. Doduše, on smatra da su Srbi u Hrvatskoj zapravo pravoslavni Hrvati. Po njemu srpsko ime kod pravoslavnih u Dalmaciji nije postojalo prije srpskih ustanaka i došlo je iz srpske kneževine preko vojvodanskih Srba, »kroz popove i kalugjere odgojenike Srijemskih Karlovacâ«, a prihvaćeno je »jer se to ime stalo spajati sa samim vjerozakonom«. Vidjeli smo da takve tvrdnje nisu nikakva Pavlinovićeva inovacija, a da ih je sam Pavlinović izrazio već 1862. i zatim 1866. u pismu F. Račkom. Usprkos

tome, Pavlinović je respektirao srpsko ime i nije zahtijevao od Srba u Hrvatskoj da ga se odreknu. Njegov je stav ovakav: »Hrvatski državljani grčko-istočne crkve, volili se zvati Srb nego Hrvat? Budi mu. Hoće to ime, na sam vjerzokan uporabiti? Neka. Hoće li i na narod? Neka. Hoće li na jezik? Nek i to. Hoće li na sama slova? Pa i to.« Dakle priznaje Srbima u Hrvatskoj sve što ih obilježava kao posebnu naciju.⁴⁴

Kad prelazi na političko područje, Pavlinović razlikuje Srbe u Srbiji od Srba u Hrvatskoj. Od posljednjih traži da, »ako [...] neće da se zovu Hrvati po narodu, neka priznaju što svak živ zna, da su Hrvati po zemlji i po hrvatskoj državi«. Od njih, dakle, ne očekuje da se odreknu srpskog imena, jer »nam je dovoljno da hrvatska narodno-državna cjelokupnost ostane ograđena«. Pojam »Hrvata po zemlji i po hrvatskoj državi« i »hrvatsku narodno državnu cjelokupnost« izjednačava s »državljanstvom hrvatskim«. Isti princip je primijenio i na Srbiju, smatrajući da »katolik u Srbskoj, a pravoslavan u Hrvatskoj, mogu biti, onaj dobar Srb, a ovaj dobar Hrvat, kad svoje državničke dužnosti sdušno vrše«. Postavljajući cjelokupnu hrvatsku politiku na temelj hrvatskoga državnog prava, Pavlinović ga je primijenio i u odnosu na Srbe u Hrvatskoj, smatrajući ga pogodnim za ostvarenje osnovnih ciljeva hrvatske politike. Pojmom »hrvatske narodno-državne cjelokupnosti«, tj. pojmom hrvatskoga političkog naroda, on je, kao i u govoru u Jelsi, obuhvatio sve Hrvate i Srbe koji žive na teritoriju hrvatskoga državnog prava. To nije bila formalistička primjena državnopravne logike na nacionalno ime. Uostalom, vidjeli smo da Pavlinović priznaje srpsko ime i sve što označava nacionalnu pripadnost srpstvu u Hrvatskoj. Njegov zahtjev da se Srbi u Hrvatskoj priznaju narodno-državno Hrvatima značio je zahtjev da Srbi prihvate hrvatsku državnu ideju, političke težnje većine stanovništva zemlje u kojoj žive. U tome je išao stopama većine hrvatskih političara u Banovini koji, priznajući srpski narod u Hrvatskoj, nisu htjeli uz hrvatsko prihvatiti i srpsko ime kao oznaku države i državnog prava.⁴⁵ Teorijom o hrvatskom političkom narodu Pavlinović je uz to branio hrvatski državni teritorij od velikosrpskih presizanja, odbacivao ideju Velike Srbije koja bi obuhvatila svekoliko srpstvo pod lozinkom »Srbi svi i svuda — Dušanovo carstvo«. »To jedino neka Srbi ne traže u nas, da im mi stvaramo veliku Srbiju kidajući Hrvatsku« — kaže Pavlinović. U tome je ključ za razumijevanje Pavlinovićeve pojma hrvatskoga političkog naroda. On je na razinu teorije podigao svoj otpor velikosrpskim težnjama koje je nosila »liberalna omladina«, »nâda mlade Srbije, cviet stare i mlade inteligencije, kroz Miletičevu Zastavu, i kroz Vukalovićeve proglose«. Pavlinović je, dakle, i sam dosta jasno rekao u kom pravcu je uperena oštrica njegove političke teorije. Vidjeli smo da nije pokazivao u prazno. Pavlinović je sigurno reagirao i na one tendencije u samoj Dalmaciji koje su pokazivale da je počelo nacionalno i političko izdvajanje Srba. Bojao se da će se postepeno i oni sasvim odvojiti od Hrvata i prihvatiti srpsku državnu misao, koja bi jedanput htjela vidjeti Dalmaciju u velikoj srpskoj državi. Doista je razvoj

⁴⁴ Isto zaključuje prof. J. Šidak na temelju jednakih misli iznesenih nešto kasnije — v.: J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskoga naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, str. 108 (dalje: Povijest).

⁴⁵ J. Šidak, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, Encyclopaedia moderna 1967, 3—4, str. 14; isti u knjizi Povijest, n. dj., 35.

u tom pravcu išao i, nakon razdoblja trzavica u 70-im godinama, doveo do srpsko-hrvatskog sukoba koji se manifestirao prije svega kao sukob hrvatske i srpske državne misli.⁴⁶

Svojom državnopravnom argumentacijom Pavlinović je želio odrediti granice hrvatske države, odrediti područje na koje ona reflektira i usmjeriti pravac širenju Srbije tako da se ne ukrštava s hrvatskim. Ispremiješanos hrvatskog i srpskog naroda nije mu omogućavala da hrvatsku i srpsku državnu ideju razgraniči na temelju prirodnog prava, jer na nacionalno izmiješanom teritoriju između Hrvatske (Banovine) i Srbije ne bi bilo moguće povući granicu, čega je bio svjestan već 1862. Zbog toga se oslonio na hrvatsko historijsko pravo i teoriju o hrvatskom političkom narodu. Time se nužno postavilo pitanje Bosne. Po državnopravnoj logici, Pavlinović je smatrao da Hrvatskoj neosporno pripada historijski dio hrvatske države, tj. teritorij do Vrbsa, tzv. Turska Hrvatska. Po istoj logici tražio je i dijelove slovenskog teritorija za koje je historiografija njegovog vremena (a na temelju toga i hrvatski sabor od god. 1861)⁴⁷ držala da su nekoć pripadali Hrvatskoj, ali je od Istre tražio također samo one dijelove koji su pripadali srednjovjekovnoj hrvatskoj državi, tj. teritorij do Raše. (Kasnije će na temelju prirodnog prava zahtijevati da se Hrvatskoj priključi »Istra na oba mora« i Međimurje.)⁴⁸ Također je iznio dokaze o državnopravnim vezama Dubrovnika i Boke Kotorske s Hrvatskom. Dakako, takva historijska argumentacija, ponekad nategnuta, sasvim je irelevantna kada se polazi sa stanovišta prirodnog prava naroda na nacionalno ujedinjenje i samostalnost. Pripadnost Bosne od Vrbsa do Drine Pavlinović nije fiksno odredio, jer je ona bila u historiji »što hrvatska, što srbska, što ugarsko-hrvatska, pa sama svoja, dok nije postala turska«. Ona je »očevina po krvi nas svijuh, i Hrvata i Srba«, zato na nju »ima pravo, po Bogu, i po naravi, brat koji ju prvi oslobodi«. On ipak dopušta mogućnost da Srbija zauzme čitavu Bosnu i Hercegovinu, tj. i Tursku Hrvatsku, ako postoji opasnost da ona padne u mađarske ili njemačke ruke: »nek (Srbi; N. S.) osvoje i staru Bosnu (od Drine; N. S.) do Vrbsa, eto im je s blagoslovom. Oslobođe li prije nas i Tursku Hrvatsku? Mi im je lje nećemo otimati, da ju predademo Magjaru oli Niemcu«. Time se izričito ogradio od eventualnih optužbi da djeluje kao eksponent austrijskih i mađarskih interesa. Važno je uočiti ovaj Pavlinovićev stav prema Bosni, jer će ga kasnije promijeniti. On je, doduše, već 1870. smatrao da hrvatsko ime po državnom i narodnom pravu najbolje odgovara stanovnicima »Bosne do Vrbsa i preko«.⁴⁹ Tek kada se nazirala mogućnost da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, Pavlinović je, nadajući se da će te zemlje biti pripojene Hrvatskoj, 1876. god., već u prvom izdanju svojih *Razgovora*, ustvrdio da je »do Drine od postanja bila vlast hrvatska« i zatim decidirano izjavio: »Bosna je hrvatska zemlja«.⁵⁰ Ako je

⁴⁶ G. Novak, *Podvojene narodne snage u Dalmaciji*, RI JAZU XI, 1963, str. 20, 23, 25. Šidak, *Prilog...*, 1310.

⁴⁷ Šidak, *Jugoslavenska ideja...*, 13 i bilj. 35, 36; isti u knjizi *Povijest*, n. dj., 19.

⁴⁸ M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, 272.

⁴⁹ M. Pavlinović — S. Ivićeviću, 20. VI 1871, kod: B. Zelić-Bučan, *Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića*, Izdanje Hist. arhiva Split, 1970, sv. 7, pismo 58.

⁵⁰ M. Pavlinović, *Pučki spisi*, Zadar 1876, str. 449, 450. *Usp. i Hrvatski razgovori*, 116, 118.

1876. Pavlinovićev stav prema Bosni bio velikohrvatski (isto toliko koliko je velikosrpski bio pravac srpske politike, koja je još od Garašaninova »Načertanija« polazila od stava da je Bosna srpska zemlja), 1869. njegov je stav elastičniji. U vrijeme kad se u pogledu trajnog rješenja položaja Bosne i Hercegovine nije postavljala mogućnost njihova pretvaranja u zasebnu političku jedinicu, moglo se govoriti bilo o njihovoj podjeli između Hrvatske i Srbije, bilo o pripajanju jednoj ili drugoj. Pavlinović je, već prema situaciji, bio spreman prihvatiti svako od ta tri rješenja. Slično kao Pavlinović 1869. god., mislio je i Strossmayer. God. 1874. on je čak, suglasno s Pavlinovićem, namjeravao stupiti u kontakt sa samim vrhovima Monarhije, poimence s carem Franjom Josipom I i ministrom vanjskih poslova J. Andrássyjem, kako bi ih pridobio za pripojenje Bosne Hrvatskoj. Nadvojvodi Albrechtu je, kada je iste godine boravio u Osijeku, izričito rekao — kako je pisao F. Račkom — »da gledamo da Bosnu dobijemo«. God. 1876. Pavlinović i Strossmayer su se razišli u stavu prema okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske zbog različite ocjene ciljeva Monarhije. Strossmayer je tada želio da Srbija zauzme Bosnu, jer nije imao povjerenja u dobre namjere Monarhije prema Hrvatskoj. Ipak je 1878. smatrao da bi Bosnu trebalo dati Austro-Ugarskoj, uz uvjet da je pripoji Hrvatskoj.⁵¹

Premda je pristajao uz bilo koju varijantu rješenja pripadnosti Bosne i Hercegovine, Pavlinović je ipak računao da će Hrvatska dobiti teritorij do Vrbasa, a možda i do Drine. To je za nj i jedan od uvjeta čvrstog položaja, snage Hrvatske u Habsburškoj monarhiji. Zbog toga je želio da Srbija težište svoje ekspanzije ne usmjerava prema zapadu, prema Bosni (a preko nje i prema dijelovima Hrvatske), već prema jugu: »Nek Srbi zadobiju staru Srbiju, nek zadobiju Rašiju, koljevku Nemanjića Zetu s' primorjem, nek se istinski spoje s Crnom Gorom«. Takvim usmjeravanjem Pavlinović je htio osigurati opstanak hrvatskog naroda i države pred nimalo prikrivenim težnjama da im se ne prizna pravo na postojanje provođenjem diobe po Vukovom kriteriju, po kojem su svi štokavci Srbi a svi kajkavci Slovenci, ili da budu svedeni na same tri kajkavske županije. Uza stanovit ekspanzionizam u Bosni, Pavlinović stavlja posljednju odstupnicu hrvatske države na granice Trojednice. Historijski razvoj je potvrdio (uz manje promjene) upravo tu granicu, ali ne kao posljednju, nego kao jedino realnu granicu, uz istovremeno nov pristup rješenju pitanja Bosne.

Pavlinović je odlučno odbijao ideju o Srbiji kao južnoslavenskom Pijemontu, smatrajući da svaki od južnoslavenskih naroda mora samostalno i odvojeno pridonositi budućoj južnoslavenskoj državnoj zajednici. On je i ovom prilikom istaknuo prednosti Hrvata na području kulture, njihovu »duševnu samosvojnost« i prednosti hrvatskog ustava. U svojoj reakciji bio je, međutim, veoma grub. Nastojeći da obori ugled Srbije, njenu atraktivnu sna-

⁵¹ J. J. Strossmayer — F. Račkom, 3. V. 1874, kod: F. Šišić, Korespondencija Rački-Strossmayer I, Zagreb 1928, pismo 295. M. Pavlinović — J. J. Strossmayeru, Beč, 20. XI i 2. XII 1874, kod: B. Zelić-Bučan, Stotinjak pisama..., pisma 11, 12. J. J. Strossmayer — M. Pavlinoviću, Đakovo, 19. VIII 1876, Korespondencija, pismo 176. J. J. Strossmayer — F. Račkom, 28. VI 1878, kod: Šišić, n. dj. II, Zagreb 1929, pismo 540. Usp. i: B. Jurišić, Strossmayer prema Bosni, Hrvatska revija VI, 1933, 5, str. 265, 266.

gu koju je imala kao samostalna država, Pavlinović je čitavu njezinu stariju i noviju povijest prikazao u veoma nepovoljnom svjetlu. On govori o »preuzetnosti i nevjeri« kao srpskim manama, o dinastičkim borbama u srednjem vijeku sa svim ocebujstvima, osljepljivanjima, davljenjima, izdajstvima itd., o »velikoj čudorednoj pokvarenosti u najprvih glavah« nove Srbije, o »strašnoj praznini u čudorednom životu srbskoga naroda«, o moralnom »gnjusu, što je Srbiju prekrilo, bez nade da mu se za koji vjek nađe tu lieka«, o slabosti srpske države i sl. Tim je htio pokazati kako Srbija nema moralne snage kojom bi mogla samu sebe srediti i pretvoriti u državu temeljenu na modernim principima, niti ima dovoljno vojne moći za ulogu bilo južnoslavenskog Pijemonta, bilo Pijemonta Velike Srbije.

Bez obzira na različitu tendenciju, Pavlinovićev sud o stanju u političkom i društvenom životu suvremene Srbije dijelili su i neki Srbi. Nije neinteresantno da je Pavlinović neke podatke o Srbiji dobio od J. Sundečića, koji je 1867. i 1868. boravio u Srbiji i doživio teška razočaranja. Sundečić je u svojim pismima, upućenim u to vrijeme Pavlinoviću, dao poraznu sliku Srbije, njenih vlada obuzetih od »samih strastih i osvetah«, stranaka koje su »previše se razuzdale i u puke bludnje udarile«, korupcije kojom su bili zahvaćeni svi društveni slojevi itd. Neke Sundečićeve formulacije Pavlinović je gotovo doslovce prenio u svoj program, kao one po kojima je (kako veli Sundečić) »Srbija duboko pala i religiozno i moralno«, ili da je zbog slabog obrazovanja svećenika »prostota [...] ogrezla u sujevjerstvu i praznovjerstvu, a što uči sve je gotovo materijalističkim načelima zauzeto«. ⁵² Sundečić je nešto kasnije, u spjevu *Novi pakao* (Zadar 1875), mnoge ličnosti iz novije srpske povijesti osudio zbog moralnih poroka koje su pokazale u javnom životu kao državnici, visoki službenici, književnici i sl., čime su nanijele neprocjenjivu štetu srpskom narodu. Spjev je napisao zimi 1871/72. i opisao ga Pavlinoviću kao »užasnu satiru protiv narodnijeh griješnika u srpskom plemenu«, spjev u kojem je udario »na one ljude narodu griješnike, s kojih nas jadi i nevolje biju, i koji su bezdušni razoritelji sloge i jedinstva narodnoga«. ⁵³ Pavlinović je bio sa Sundečićem u ličnom dodiru upravo u vrijeme kada je stvarao svoj program. U ljeto 1869. putovao je zajedno s njim do Dubrovnika i sigurno nije propustio priliku da čuje više o onome što mu je Sundečić ranije pisao iz Srbije. ⁵⁴

Pavlinovićeva interpretacija povijesti i suvremenih prilika u Srbiji svakako ima u sebi elemente protusrpstva, premda ne u tom smislu da bi poricao postojanje Srba ili se protivio njihovoj državnoj samostalnosti. On ne negira Srbe kao što su to u isto vrijeme radili pravaši u sjevernoj Hrvatskoj.

Pavlinović se, istina, upravo 1868—70. dosta intenzivno dopisivao s E. Kvaternikom, ali taj dodir nije ostavio traga na njegovim shvaćanjima. Kvaternik je svojim dugim pismima (koja su sama po sebi vrijedan izvor za upoznavanje njegovih ideja) nastojao pridobiti Pavlinovića za pravašku ideju. U tome, međutim, nije uspio. Pavlinović je smatrao da s pravašima ima zajedničku jedino »glavnu misao«, tj. hrvatsko državno pravo, što je, uostalom (uz različitu interpretaciju) bio temelj politike svih tadašnjih hrvatskih stra-

⁵² J. Sundečić — M. Pavlinoviću, Buzijaš, 18. VIII 1868, Korespondencija, pismo 73.

⁵³ J. Sundečić — M. Pavlinoviću, Cetinje, 3. II 1872, Korespondencija, pismo 127.

⁵⁴ K. Ljubić — M. Pavlinoviću, Zadar, 4. VII 1869, Korespondencija, pismo 84.

naka. Sva Kvaternikova uvjeravanja nisu mogla navesti Pavlinovića da prihvati ideju o Hrvatskoj »od salcburg-tirolskih alpah do Kosova i Albanije«. Dapače je zamjerao pravaškim glasilima što pišu protiv »serbeža«. Također ih je osuđivao zbog vulgarnih napada na Narodno-liberalnu stranku u Banovini, napose na Strossmayera. Dok je Kvaternik osuđivao Strossmayera kao izdajnika hrvatskog naroda, čovjeka prodanog Austriji itd., Pavlinović je Strossmayera zbog njegovih zasluga toliko cijenio, da je u javnom životu prešao preko njegovih istupa na Vatikanskom koncilu 1870, premda se s njima nije slagao, što je Strossmayeru i rekao. Sam je Pavlinović smatrao da ga od pravaša dijele »vrieme i sredstva«. Odbijao ga je, naime, pravaški stil borbe, te ih je optuživao da su »vikači, psovači, mrzitelji i omrazitelji«, zamjerao im »grdnje i nepristojna sumnjičenja«. S druge strane, smatrao je da još nije došlo ni vrijeme za početak zajedničkog rada stranaka u Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj i da će se suradnja s pravašima moći ostvariti tek nakon što se Dalmacija sjedini s Hrvatskom i Slavonijom, a i tada na temelju točnog dogovora.⁵⁵

Pavlinović je u programu *Hrvatska misa'* izložio i jednu varijantu rješenja hrvatskog pitanja u Habsburškoj monarhiji i u odnosu na ostale južnoslavenske narode. U tome se također razlikovao od pravaša. Pavlinović je smatrao da su Hrvatska i Ugarska ravnopravne države, jer je i poslije 1102. ostala sačuvana »zdrava jezgra državne samostalnosti hrvatske«, te zajednicu s Ugarskom priznaje samo tako dugo dok hrvatsku i ugarsku krunu nose kraljevi iz kuće Habsburga. Hrvatsko-ugarsku nagodbu smatra nezakonitom, jer je ugovorena od nezakonitog sabora i bez sudjelovanja Vojne Krajine i Dalmacije. Dapače, misli da je savez Hrvatske s Ugarskom postao nepotreban, pošto se Hrvatska ne mora više bojati ni turske ni mletačke opasnosti ni bečke germanizacije i centralizma. Ipak, suočen s realnom situacijom u Austro-Ugarskoj, on prihvaća savez s Ugarskom, ali samo kao ravnopravan savez i samo »za sad«. Smatra da će Hrvatska ostvariti svoju samostalnost i cjelokupnost jedino protiv Ugarske, a uz pomoć Austrije. Bio je uvjeren da Monarhija, izbačena iz Njemačkog saveza, mora u svom interesu i u interesu dinastije, potražiti oslonac protiv njemačkih nasljednih pokrajina, koje teže ujedinjenju s Njemačkom, i protiv Ugarske koja joj je nametnula svoju premoć. Protutežu Ugarskoj dinastija mora naći u Hrvatskoj, tvrdi Pavlinović, ali jakoj Hrvatskoj, kojoj bi bile priteljovljene Dalmacija te Bosna i Hercegovina. Ujedinjenjem bi Hrvatska postala najjača kraljevina Monarhije, dinastija bi bila ojačana, snaga Ugarske umanjena i time stvorena mogućnost pretvaranja Monarhije u federaciju. Uz Austriju i Ugarsku bile bi stvorene »savezne kraljevine« Hrvatska, Slovenija, Češka i Poljska (Pavlinović ništa ne govori o nemađarskim narodima Ugarske). Smatrao je da bi zapadne sile (prije svega Francuska) prihvatile pripojenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj kao rješenje istočnog pitanja u njegovoj »najprepornijoj točki«, bez propasti Turske i opasnosti od Rusije. Nasuprot ovom načinu rješenja hrvatskog pitanja u okviru istočnog pitanja, uz pomoć Austrije i pristanak zapadnih sila, te preuređenja Habsburške monarhije na federalističkom principu, pravaši su

⁵⁵ V. pisma E. Kvaternika M. Pavlinoviću 1868—1870, Korespondencija, pisma 74, 81, 83, 85, 98, 113. M. Pavlinović — E. Kvaterniku, Podgora, 25. V 1870, kod: Marin Pavlinović, Studije, eseji, prikazi, Zagreb 1930, str. 161—164.

htjeli ostvariti cjelokupnost Hrvatske (obuhvaćajući ne samo Bosnu i Hercegovinu, nego i sve slovenske i srpske zemlje) i njenu samostalnost protiv Austrije, uz pomoć zapadnih sila i uspostavljanjem personalne unije između Hrvatske i ostalih zemalja Monarhije (što bi bio samo korak do potpune nezavisnosti).

Dok je u konkretnim prilikama, koje je određivalo postojanje još uvijek jake Habsburške monarhije, Pavlinović predlagao program pretvaranja Hrvatske u jednu od južnoslavenskih federalnih jedinica (uz Sloveniju) u okviru Monarhije, budućnost Hrvatske je ipak vidio u Jugoslaviji, nezavisnoj južnoslavenskoj državi. Ako je i isticao potrebu za samostalnim i odvojenim radom pojedinih južnoslavenskih naroda na ostvarivanju vlastitoga nacionalnog ujedinjenja i državnog konstituiranja, on je u tome vidio čvrstu bazu njihove buduće kulturne i državne zajednice, u kojoj neće biti moguća nikakva majorizacija. Smatrao je da će Južni Slaveni (uključivši i Bugare), upravo kao »maleni narodi na prestupnu klancu«, imati interesa zbog kojih će se »savezno združiti, na vanjsku obranu [...] i na prosvjetne i gospodarstvene uzajamne probitke«. Pavlinović je napustio svoje nekadašnje shvaćanje o jedinstvenoj državi jedinstvenoga jugoslavenskog naroda i sada pred sobom ima viziju »Jugoslavenskog saveza«, konfederaciju južnoslavenskih država združenih u cilju očuvanja vlastitih pojedinačnih i zajedničkih interesa. »Jugoslavenski će savez — kaže Pavlinović — s' jedne učuvati najsvetije osobnosti Slovincu, Hrvat, Srbu, Bugaru, a s' druge će zajamčiti zajedničku nezavisnost od vanjskoga premoćja. [...] Jugoslavija će biti krasna i velika; ali ne poput jedinstvene Francuske, nit poput Italije, ni poput Njemačke; nego poput savezne Švajcarske, jali poput sjedinjenih Amerika. Bolje rekuć, Jugoslavija će biti, kako najbolje Jugoslaviji dolikuje da bude: zajednica bratinskih naroda, savez državâ nerazdruživih družica.«⁵⁶

Pavlinović je, dakle, 1869. formulirao program hrvatske nacionalne i državne politike. U nacionalnom pogledu on nije hrvatski ekskluzivan, ali je njegov zahtjev da Srbi prihvate hrvatsko ime kao narodno-državno morao kod Srba izazvati neraspoloženje u momentu kada ga javno postavi. Svoju obranu hrvatske državne misli uz pomoć hrvatskoga državnog prava i teorije o hrvatskom političkom narodu Pavlinović je prebacio preko granica Trojedinice, obuhvatio cijelu Bosnu ili njezin zapadni dio, i time je pretvorio dijelom u ne prenatlašeni, ali ipak evidentni hrvatski državni ekspanzionizam.

Elementi nacionalnog ekskluzivizma u Dalmaciji pojavili su se doduše kod Srba prije nego kod Hrvata, te su izravno utjecali na njihovu pojavu kod potonjih, ali kad su se oni jednom pojavili i kod Hrvata (konkretno kod Pavlinovića) počeli su se hrvatski i srpski ekskluzivizam međusobno pothranjivati, što je najzad, u nepovoljnoj situaciji za Hrvate i Srbe u Habsburškoj monarhiji i na Balkanu, dovelo do njihova frontalnog sukoba.

Uza sve negativne crte na koje nailazimo u programu *Hrvatska misa'* (čije sam uzroke, uostalom, pokušao dijelom objasniti), treba istaći da je

⁵⁶ I. Jelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, HZ XVII, 1964, 323 ocjenjuje Pavlinovića kao prvog pobornika pravaštva u Dalmaciji, ali ostali autori ne dijele to mišljenje i smatraju da Pavlinović nije bio pravaš: Gross, n. dj., bilj. 4. Šidak, Prilog..., 1304 i bilj. 14; isti, Jugoslavenska ideja..., 14, 15 i bilj. 52; isti u knjizi Povijest, n. dj., 108. Petrović, n. dj., 354.

Pavlinović u svojoj osnovnoj misli, kada je afirmirao hrvatsku nacionalnu i državnu ideju i misao o budućoj zajednici južnoslavenskih naroda, slijedio središnju misao dotadašnjeg razvoja hrvatske političke ideologije i stajao na liniji daljnjega historijskog razvoja.

IV

U toku 60-tih godina XIX st. u Pavlinoviću su se odvijala dva paralelna procesa — jedan na nacionalnom i političkom, drugi na vjerskom polju. Prvi je vodio hrvatskoj nacionalnoj i političkoj misli, drugi u pravcu klerikalizma s njegovim vjerskim i socijalnim shvaćanjima. Oba su se procesa intenzivirala na početku nagodbenog perioda, prvi (uz ostalo) zbog važnosti koju hrvatsko-ugarska nagodba daje državnom pravu, drugi (također uz druge razloge) dolaskom njemačkih liberala na vlast u Austriji. Ako je i ranije među dalmatinskim narodnjacima dolazilo do nesuglasica u pogledu uloge crkve u društvu, do izrazitije diferencijacije dolazi tek poslije 1867. u vezi s liberalnim zakonodavstvom bečke vlade (napose o ukidanju crkvenog nadzora nad školama i uvođenju građanskog braka). Pavlinović, kao protagonist klerikalne struje u vodstvu Narodne stranke, branio je društveni položaj katoličke crkve u onom smislu u kojem je bio zacrtan bulom pape Pija IX *Quanta cura* iz 1864. god. (poznati Syllabus). Svoja shvaćanja izrazio je 1868. u dalmatinskom saboru govoreći protiv ukidanja crkvenog i uvođenja državnog nadzora nad školama. Polazeći od uvjerenja da je vjerov zakon osnovna istina, smatrao je da crkva mora biti vrhovni sudac o ispravnosti znanstvenih spoznaja. Zbog toga je osuđivao sva učenja u prirodnim i društvenim naukama koja se nisu slagala s kršćanskim učenjem i moralom, te dogmama katoličke crkve. Državni nadzor nije smatrao dovoljnom garancijom da se ta učenja neće jednom uvući u školu. Bojao se da »nam se sutra može djeci učiti, i to u ime znanosti, da su ljudi od majmuna; da je misao od živaca i od kojekakovih tekлина; da je istina jedino ono što se pipa i što se mjeri«. Zato je, doduše, ako već ne može biti drugačije, bio spreman pristati na ukidanje crkvenog nadzora nad školama, ali uz uvjet da crkvi ostane očuvano »vrhovno pravo nadziranja nad naukom i nad ćudoređem«. ⁵⁷ Zato je opravdana ocjena da je taj govor »razrada ideja Silabusa i njihova primjena na jedan konkretan, dalmatinski, slučaj«. ⁵⁸

Tom se prilikom Narodna stranka u saboru podijelila, jer su Klaić i Vranković glasali u prilog predloženog zakona zajedno s autonomašima. Vjerojatno je tim povodom Pavlinović — kako svjedoči D. Politeo — pokrenuo 1868. akciju za osnivanje posebne klerikalne stranke u Dalmaciji. U tu svrhu obratio se zadrskom nadbiskupu Maupasu (inače autonomašu), ali je taj odbio da se pridruži. Pavlinović je uskoro odustao od te namjere i više se nije na nju vraćao. ⁵⁹ Pavlinović je bio svjestan da bi osnivanjem (po svoj prilici ma-

⁵⁷ Pavlinović, Pjesme i besjede, 259, 261. Ovdje se nalazi izvorni tekst Pavlinovićeve govora održanog u dalmatinskom saboru 7. IX 1868. U stenografskim zapisnicima preveden je na talijanski (v. Relazioni stenografiche della VIII sessione della Dieta provinciale dalmata, Zadar 1868).

⁵⁸ Petrović, n. dj., 373.

⁵⁹ D. Politeo, Izabrani članci, Predgovor (predgovora I dio), D. Tuzla [1901], str. XXXVII.

lobrojne) zasebne klerikalne stranke, cijepanjem Narodne stranke, bile umanjene mogućnosti za postizavanje nacionalnih i političkih ciljeva koje je također imao pred očima. Zato je pronašao formulu kojom je ujedinio svoj politički i vjerski program u jedan sistem. Umjesto da osnuje klerikalnu stranku, on je oslonac katolicizmu i katoličkoj crkvi (čiji je položaj bio ugrožen liberalnim reformama) potražio u hrvatstvu. I obratno — hrvatstvo je povezoao s katolicizmom. Rezultat zrijenja i povezivanja tih elemenata je program *Hrvatska misa'* iz 1869. Šaljući ga Strossmayeru, Pavlinović je sam njegov sadržaj sažeo u dvije riječi: »Hrvat i katolik«. ⁶⁰ Razlikama između Hrvata i Srba, koje je od 1866. počeo isticati (povijest, država itd.), Pavlinović je u programu iz 1869. dodao i vjersku razliku, »dva vjerzakona«. U njemu izričito kaže: »Hrvati su katolici«. Štaviše, ističe da »narod i država Hrvatska nosi značaj rimo-katolički«, a isti takav odnos uspostavlja i između pravoslavlja s jedne i srpstva i srpske države s druge strane. Tvrdeći da je Hrvatska »katolička država«, bio je uvjeren da će katolička crkva u samostalnoj Hrvatskoj naći zaštitnika i da će imati doličan položaj u državi i društvu, jer »katolička se crkva sveder našla u Hrvatskoj slobodna i poštovana kolik u Rimu«. Uz političku samostalnost Hrvatske tražio je i njenu crkvenu samostalnost. U tome je vidio uzajamnu korist hrvatske države i katoličke crkve u Hrvatskoj, jer »crkva će katolička, u naših stranah, procvatiti kroz Hrvatsku; Hrvatska će kroz crkvu odesetiti svoj ugled u svijetu«. Dapače je smatrao da će Hrvatska upravo kao katolička zemlja dobiti Bosnu. Bio je uvjeren da će zapadne sile na to pristati, jer time ne bi nastala opasnost da Rusija proširi svoj utjecaj na Balkan, što bi se desilo kad bi Bosnu dobila Srbija kao pravoslavna zemlja.

Postavljajući stvar na taj način i ističući ulogu katoličkog svećenstva u preporodnom pokretu i Narodnoj stranci, Pavlinović je konkretizirao vjerske zahtjeve koje je postavljao hrvatskim političarima u Narodnoj stranci. Pošto je odustao od namjere da na tom pitanju pocijepa Narodnu stranku, istakao je važnost svećenstva kao sloja koji inzistira, pored nacionalnih, na vjerskim interesima pokrajine, i zahtijevao da ti interesi budu uvažavani. Uvjeren da svećenici mogu sami povesti za sobom narod, da »sami mogu obumrlj Hrvatskoj reći: ustani, dievo!« Pavlinović je od Narodne stranke tražio ustupke tom važnom savezniku u političkoj borbi. Tražio je od hrvatskih političara da se »svedj obziru u javnom životu na nauke te (katoličke; N. S.) crkve«, da njen nauk ne zanemaruju »ni u zakonih, ni u glasilih«, konkretno, da se suprotstave »neznabožnom zakonodavstvu naprama ženidbi, i učioni i naprama javnomu životu«. Time je zahtijevao da hrvatski političari Narodne stranke brane ne samo vjeru kao temelj društva, princip da su vjera i crkva vrhovni suci o ispravnosti znanosti i morala, već i povlašteni položaj katoličke crkve u Austriji stečen konkordatom. Htio je spriječiti da se ponovi slučaj glasanja Klaića i Vrankovića 1868.

U tom je smislu sâm istupio u Carevinskom vijeću 1874, kada je osudio nacrt zakona o reguliranju odnosa između države i katoličke crkve. Osudio

⁶⁰ V. bilj. 2.

je a limine misao da država može zakonom odrediti djelokrug rada crkve, jer je država time postavila sebe iznad crkve. Takve namjere osudio je citirajući Syllabus. Uporno je isticao da su »Kristovu zakonu, tumačenu i upravljenju neposredno određenim oblastnicima«, tj. od strane crkve, podvrgnuti pojedinci i narodi u stvarima koje se tiču spasa duše, prije svega u vjerskom učenju, podjeli sakramenata, moralu i odgoju. To se odnosilo na onaj pravac razvoja evropskih prirodnih i društvenih nauka koji se kosio s kršćanskom naukom i postojećim društvenim uređenjem, uz koje je crkva stajala (Pavlinović je sva ta učenja obuhvaćao imenom liberalizma, odnosno »slobodnjaštva«), i na liberalno zakonodavstvo austrijske vlade o uvođenju državnog nadzora nad školstvom i o građanskom braku. Crkva — prema Pavlinoviću — može na tom području odstupati od nekih svojih prava u korist države, ali jedino dogovorno, posebnim ugovorom s državom, konkordatom. Pavlinović je, dakle, branio konkordat nakon što ga je Austrija (1870) već bila raskinula.⁶¹

Pavlinovićev katolicizam ipak nije bio neprijateljski prema pravoslavlju. Pavlinović nije 1868 u Dalmatinskom saboru ustao protiv liberalnog zakonodavstva jedino u ime katolicizma, nego i uopće u ime kršćanskog učenja i morala. Smatrao je da pravoslavna i katolička crkva »hrane neokrnjeno oblastno načelo; nauke su im podjednake obzirom na temelje kršćanstva i na čudoređe«, te su obje ugrožene.⁶² U programu iz 1869. on je također istupio u obranu »temelja kršćanstva«. U borbi za obranu tih temelja rado bi vidio angažiranu i pravoslavnu crkvu, jer se ona, »glede svetotajstva i vjersko-zadružnih načela, podpunoma slaga sa katoličkom crkvom«.

Pavlinović svjesno nije na dalmatinskoj političkoj sceni provodio do kraja dosljedno svoja klerikalna i socijalno konzervativna načela. Ocijenivši da bi rascjep Narodne stranke na vjerskom pitanju bio isuviše opasan za političke ciljeve, odustao je od namjere da osnuje klerikalnu stranku u Dalmaciji i time pokazao veliku dozu političkog realizma. Međutim, 1874/75. bio je spreman da se uključi u sličnu političku akciju u Zagrebu. Tada je grupa svećenika i svjetovnjaka namjeravala u Zagrebu pokrenuti, kako je kasnije Strossmayeru pisao Kosto Vojnović, »nezavisni katolički organ, koji bi zastupao u socialnih i političkih pitanjih načela katolička, a zastupao bi narodnu značajnu i dostojanstvenu politiku«. Pavlinović je prihvatio ponudu da bude urednik tog lista i izradio »osnovu za utemeljenje takoga organa«. List, međutim, nije pokrenut zbog nedostatka sredstava.⁶³ Tako je Pavlinović u slabo raslojenom hrvatskom društvu ili svjesno odustao (u Dalmaciji) ili silom

⁶¹ Govor Mihovila Pavlinovića u sjednici 7. ožujka carevinskog vieća u novoj osnovi uređenja odnošaja katoličke crkve, NL 1874, 22, 18. III.

⁶² Pavlinović, Pjesme i besjede, 258.

⁶³ K. Vojnović — J. J. Strossmayeru, Zagreb, na uskrсни utornik 1881, Strossmayerova ostavština, Arhiv JAZU, Zagreb. Politeo, n. dj., str. CCLI—CCLIII. Akcija je bila poznata D. Politeu, ali on nije znao da je Pavlinović trebao biti urednik lista. Upozoravam na »osnovu« koju spominje K. Vojnović. Radi se vjerojatno o nacrtu programa lista, te bi poznavanje toga dokumenta, ako je ostao negdje sačuvan (u ostavštini K. Vojnovića u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu ga nema), unijelo još više svijetla u Pavlinovićeva socijalna i vjerska shvaćanja.

prilika napustio (u Banovini) želju da svoja shvaćanja sasvim dosljedno prenese na polje političke djelatnosti.⁶⁴

Uza sav socijalno konzervativni program, Pavlinović je stajao na pozicijama građanske političke demokracije. Treća točka njegova programa, »ustav hrvatski«, polazila je od principa suvereniteta naroda, od prava naroda da sam odlučuje o svojoj sudbini prema unutra i prema vani. Pavlinović o tome kaže: »Toli naprama inostrancu, kô što prama svojoj vladi i vladaru, Hrvatska se nepomično držala načela: *nil de nobis sine nobis*. Sabor izbirao kralja; narod župane; svećenici biskupe«. Međutim, Pavlinović nije ovu točku programa dalje razradio.

V

Pavlinović nije namjeravao tražiti od Narodne stranke da formalno prihvati program *Hrvatska misa*, jer je bio svjestan da s njim ne bi prodro, ali je nastojao usmjeriti rad stranke u pravcu koji je u njemu zacrtao. Zadržat ću se samo na prvim pokušajima.

Pavlinović, po svoj prilici, nije uspio u namjeri da određeni krug ljudi usvoji njegov program kao orijentaciju u organiziranom radu unutar Narodne stranke u Dalmaciji. Program je poslao Strossmayeru, M. Mrazoviću i F. Račkom, a s njim su u Dalmaciji bili upoznati K. Vojnović, dr. F. Lanza i franjevac dr. I. Marković, koji je s njime upoznao i A. Šupuka. Pavlinoviću je naročito bilo stalo da dobije podršku Strossmayera zbog ugleda i autoriteta koji je on u Dalmaciji uživao. Međutim, do dogovora, izgleda, nije došlo zbog negativnih odgovora iz Dalmacije (na pr. F. Lanza), a ni Strossmayer nije odobravao program smatrajući, kako je K. Vojnović pisao Pavlinoviću, da je »pogibeljan slogi«.⁶⁵

Pavlinović je ipak pokušao prodrijeti sa svojim programom u toku priprema za saborske izbore 1870, ali Narodna stranka nije bila spremna da prihvati ni nacionalnu ni političku ni vjersku stranu toga programa. U političkom pogledu se ona već kretala prema oportunističkom i nije htjela dovesti u opasnost sasvim sigurnu pobjedu na izborima, ili riskirati da vlada raspusti sabor s narodnjačkom većinom. Naime, vlada je uoči izbora dala na znanje da se neće miješati u izbornu borbu (a to je bilo dovoljno da Narodna stranka iznese pobjedu), uz uvjet da buduća narodnjačka saborska većina pošalje

⁶⁴ Većina autora u našoj poslijeratnoj historiografiji ocjenjuje Pavlinovićeva shvaćanja kao klerikalna: Novak, n. dj., 252, 263; Gross, n. dj., 17 i bilj. 4; Jelić, n. dj., 324; Petrović, n. dj., 373 i d. Šidak, Prilog..., bilj. 55 smatra da je Pavlinović poslije 1869. »ispoljio neke vrlo istaknute klerikalne crte«, ali da nikada nije postao »izraziti klerikalac, u političkom smislu te riječi«; isti, Jugoslavenska ideja..., 14, 15, smatra da je Pavlinović u isto vrijeme »unosio u svoje nacionalno shvaćanje dosta usko konfesionalnih i socijalno konzervativnih elemenata«; isti u knjizi Povijest, n. dj., 108 konstatira da se Pavlinović nakon neuspjelog pokretanja klerikalnog lista u Zagrebu nije više vraćao takvim mislima, ali da je »katolicizam ostao jednim od osnovnih obilježja njegova programa«.

⁶⁵ V. bilj. 2. F. Lanza — M. Pavlinoviću, Dubrovnik, 20. XI 1869; K. Vojnović — M. Pavlinoviću, Split, 20. I 1870; I. Marković — M. Pavlinoviću, Šibenik, 1870, Korespondencija, pisma 86, 89, 119.

zastupnike u Carevinsko vijeće.⁶⁶ Do sukoba u stranci došlo je već oko izbornog proglašenja koji je sastavio središnji odbor na čelu s Klaićem. Pavlinović se suprotstavio proglašenju, te je taj morao biti promijenjen i — po riječima M. Mrazovića — zamijenjen »posve nedužnim pozivom«⁶⁷ Mrazovićeve formulacija potpuno odgovara karakteru proglašenja, jer se doista radi o pozivu biračima da glasuju za Narodnu stranku i o obavijesti da će se vlada u toku izbora držati neutralno, a ne o programu pod kojim stranka izlazi na izbore. Pavlinović je istodobno iznio svoj prijedlog programa budućih zastupnika na dalmatinskom saboru. L. Montiju je 1. lipnja 1870. ovako naznačio program koji će sâm zastupati na izborima: »1.o Prije svega branit ću hrvatsko državno pravo, t. j. pravo Dalmacije na sjedinjenje s Hrvatskom. 2.o Govorit ću u saboru jezikom narodnim. 3.e Pobjijat ću građansku ženidbu.«⁶⁸ Čini se da je bio i protiv toga da dalmatinski sabor izabere zastupnike za Carevinsko vijeće (jer se to protivi hrvatskom državnom pravu). Pavlinovićev je program naišao na protivljenje u svim točkama (Antonietti se napr., nije smatrao sposobnim da u saboru govori hrvatski!).⁶⁹ I dok je Pavlinović predlagao program, u svim točkama protivan intencijama austrijske vlade, Klaić je slao po Dalmaciji poruke da se »sada ne radi o aneksijsi«, da »ako nam vlada neće pružiti izravnu podršku, neće joj biti neugodni uspjesi naših kandidata« i da »narodna stranka misli pomagati vladu, jer se nada da će (vlada; N. S.) udovoljiti njenim zahtjevima«.⁷⁰ Prvi dalmatinski sabor s narodnjačkom većinom izabrao je zastupnike u Carevinsko vijeće i u adresi iznio zahtjev za sjedinjenjem, ali ne u izrazito hrvatskom smislu, kako je to Pavlinović želio. Od Pavlinovićevih zahtjeva ipak je u adresu ušao onaj kojim je zahtijevao da u zakonodavstvu bude uzeto u obzir »živo bogostovno osiećanje« naroda Dalmacije.⁷¹

*
* *
*

Premda je Pavlinović svoja shvaćanja nakon 1869. u više navrata javno izložio, u konačnom obliku i s najvećim utjecajem na politički život Dalmacije u četiri izdanja svojih *Razgovora* 1876. i 1877, program *Hrvatska misa'* ima višestruku važnost. To je prva potpuna formulacija Pavlinovićevih shvaćanja iz drugog perioda njegova idejnog razvoja, koja pokazuje da je Pavlinović već na samom početku tog perioda imao svoju novu političku ideologiju potpuno razrađenu. U programu *Hrvatska misa'* Pavlinović je svoja shvaćanja

⁶⁶ V. proglas biračima i vijest uza nj u NL 1870, 47, 11. V.

⁶⁷ M. Mrazović — M. Pavlinoviću, Zagreb 20. VI 1870, Korespondencija, pismo 95.

⁶⁸ Ove riječi Pavlinović je, kao posvetu na poledini svoje fotografije, napisao L. Montiju. Tekst je zajedno s faksimilom objelodanio M. Stojković, Program Mihovila Pavlinovića god. 1870, Hrvatska revija XIII, 1940, 4, 195.

⁶⁹ J. Antonietti — M. Pavlinoviću, Zadar, 12. VI i 28. VII 1870; L. Monti — M. Pavlinoviću, Knin, 23. VI 1870, Korespondencija pisma 94, 105, 96.

⁷⁰ M. Klaić — Rafi Arneriju, Zadar, 26. VI 1870, kod: I. Grgić, Klaićeva pisma Rafi Arneriju, ZR X, 1961, 4—5, pismo 2.

⁷¹ Izvješća brzopisna i analitična X zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1870, sjednica od 3. IX.

sistematski izložio i nikada ih kasnije nije na jednom mjestu izložio ni tako sistematski ni tako potpuno. Još je važnije što je tu do kraja otkrio svoje misli, jer program nije pisao za javnost te nije morao paziti koliko smije reći, a da ne izazove sukob ili rascjep u Narodnoj stranci. Usporedba s ostalim spisima pokazuje da Pavlinović nakon 1869. svoju ideologiju nije bitno mijenjao. Program *Hrvatska misa'* ostao je do kraja Pavlinovićevega života temeljem njegova političkog djelovanja. U pozadini svih njegovih akcija prisutan je program koji je formulirao 1869.

Programu *Hrvatska misa'* pripada istaknuto mjesto u povijesti Dalmacije u drugoj polovini XIX stoljeća. On označava jednu od odlučnih prekretnica u nacionalnom i političkom životu Dalmacije. Shvaćanja iz tog programa bit će izravno prisutna u Dalmaciji u čitavom daljnjem toku XIX i na početku XX stoljeća. Njihova će uloga biti znatna i u izbijanju hrvatsko-srpskog sukoba u Dalmaciji. Međutim, pozitivne osobine programa *Hrvatska misa'*, afirmacija hrvatske nacionalne i državne ideje te misao o ravnopravnoj zajednici jugoslavenskih naroda i država združenih u jednu državu radi očuvanja pojedinačnih i zajedničkih životnih interesa, ostat će trajnom svojinom hrvatskog naroda.⁷²

Zusammenfassung

MIHOVIL PAVLINOVIĆS PROGRAMM AUS DEM JAHRE 1869

In dieser Abhandlung untersucht der Autor die Entwicklung der national-politischen und religiös-sozialen Komponente in der Auffassung Mihovil Pavlinovićs, eines der Führer der Nationalpartei und der Wiedergeburtbewegung in Dalmatien seit Anfang der 60-er Jahre des XIX. Jh. Er stellt fest, daß P. anfänglich die Ideologie des Jugoslawentums in der Nationalpartei vertrat, doch bald zum Träger der kroatischen National- und Staatsidee wurde. Seine Evolution in dieser Richtung kann seit 1866 an verfolgt werden, und der kroatisch-ungarische Ausgleich vom J. 1868 regte ihn an, sich auf das kroatische Staatsrecht fester zu stützen. Gleichzeitig hielt der Großteil der Nationalpartei und der dalmatinischen Bürgerschaft überhaupt an der damaligen jugoslawischen Orientierung fest. Ferner beweist der Autor, daß die serbische und die großserbische Idee (die danach trachtete, Dalmatien und Teile anderer kroatischer Provinzen dem künftigen Großserbien anzuschließen) in Dalmatien schon seit Beginn der 60-er Jahre des XIX. Jh. lebendig war und daß sich schon sehr früh Versuche einer separaten politischen Organisation der dalmatinischen Serben (1865) sowie auch der Gedanke über die Gründung einer serbischen Zeitung in Dalmatien (1867) bemerkbar machten. Zu gleicher Zeit kam die großserbische Idee überhaupt stark zum Vorschein und auf dem politischen Plan kam sie in der Forderung zum Ausdruck, das Dreieinige Königreich Kroatien, Slawonien und Dalmatien staatsrechtlich als einen serbokroatischen Staat anzuerkennen, weil es darin auch viele Serben gibt. Weiters stellt der Autor fest, daß es zwischen Pavlinović und der Mehrheit in der Nationalpartei auch in religiös-sozialen Fragen zum Zwei-

⁷² Samo dijelom ispravnu ocjenu Pavlinovića dao je Petrović, n. dj. Ozbiljne zamjerke Petrovićevoj knjizi iznio sam u diskusiji: N. Stančić, Hrvatsvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda, Časopis za suvremenu povijest II, 1970, 2. Usp. također prikaze T. Macana (Kritika II, 1969, 4) i T. Ganza - A ras (ZR XIX, 1970, 3).

spalt gekommen ist, besonders was die liberalen Reformen der österreichischen Regierung nach 1867 betrifft. P. widersetzte sich energisch der Einführung der Zivilehe und der Abschaffung der kirchlichen Aufsicht über die Schulen. Seine national-politischen und religiös-sozialen Grundsätze formulierte er 1869 im Programm betitelt »Hrvatska misao«, d. h. »Der kroatische Gedanke« (der Autor der Abhandlung hat diesen bisher vermissenen Text aufgefunden). Den Grundgedanken dieses Programms drückte P. in seinem Schreiben an Strossmayer in den Worte aus: »Der Kroat und der Katholik«. Dieses geheime Programm hatte P. für einen engeren Kreis kroatischer nationaler Politiker in Dalmatien und Nordkroatien bestimmt, mit dem Wunsch, daß in einer gemeinsamen Aktion und durch die Autorität J. J. Strossmayers unterstützt, auf die Umstellung der dalmatinischen Nationalpartei einwirken. Zu dieser Aktion ist es jedoch nicht gekommen, weil die Meinung überweg, daß das Programm (sollte man davon Kenntniss erhalten) eine Verschlechterung der serbo-kroatischen Beziehungen herbeiführen würde.

In genannten Programm bekräftigte P. den kroatischen nationalen und staatlichen Gedanken. Aufgrund des kroatischen Staatrechtes forderte er die Einheitlichkeit und Selbständigkeit Kroatiens. Als Reaktion auf die großserbische Idee forderte er von den Serben in Kroatien, sich »national-staatlich« als Kroaten zu bekennen. Damit wollte er nicht ihre nationale Zugehörigkeit zum Serbentum verneinen, sondern verlangte, daß sie die kroatische Staatsidee annehmen, d. h. ihren staatlichen Mittelpunkt in Kroatien, nicht außerhalb Kroatiens suchen. Um einem Konflikt zwischen der kroatischen und der serbischen Staatsidee zu entgehen, verwies er Serbien auf die Expansion gegen Süden. Die Grenze des kroatischen Staatsrechtes gegen Osten setzte er an den Fluss Vrba, doch liess er auch die Möglichkeit zu, daß ganz Bosnien entweder Kroatien oder Serbien zufalle. In keinem Falle gestattete er aber etweige Präntensionen Serbiens auf Teile des damaligen Dreieinigigen Königreichs. Eine Lösung der kroatischen Frage in der habsburgischen Monarchie sah P. in deren Umgestaltung auf föderalistischer Grundlage. Er erwartete, daß die Dynastie, im Kampf gegen die ungarischen Präntensionen auf die Übermacht in der Monarchie und gegen das Streben der österreichischen Deutschen nach Vereinigung mit Deutschland, in Kroatien Stütze suchen und in die Verwirklichung seiner Selbstständigkeit und Einheitlichkeit einwilligen werde, wodurch der Prozeß der Föderalisierung eingeleitet wäre. Er erwartete auch, daß neben Österreich, Ungarn und Kroatien auch noch Slowenien, Böhmen und Polen als Föderaleinheiten formiert werden. P. hatte dennoch die Vision eines »Jugoslawischen Bundes« vor Augen, einer Konföderation der südslawischen Staaten Slowenien, Kroatien, Serbien und Bulgarien. Indem er die Rolle der Geistlichkeit im politischen Leben Kroatiens und die religiösen Gefühle der Bewohner Dalmatiens hervorhob, forderte er im Programm von den kroatischen Politikern, sich den liberalen Reformen der österreichischen Regierung zu widersetzen, den Glauben und die Kirche als die obersten Richter in der Wissenschaft und dem Moral anzuerkennen und die privilegierte Stellung der katholischen Kirche zu verteidigen. Er war überzeugt, daß die Interessen des Kroatentums und des Katholizismus eng verbunden sind, doch war er gegen die orthodoxe Kirche gar nicht unduldsam.

Der Autor spricht weiter über den mißlungenen Versuch Pavlinovića, 1870 vor den Wahlen in den dalmatinischen Landtag der Nationalpartei die Grundprinzipien seines Programms aufzuzwingen, über den gescheiterten Versuch eine klerikale Partei in Dalmatien zu gründen (1868) und über die erfolglose Aktion, daß Erscheinen einer klerikalen Zeitung in Zagreb (1874—75) zu ermöglichen, deren Redakteur Pavlinović sein sollte.

Schließlich stellt der Autor fest, daß das Programm »Hrvatska misao« ein wertvolles historisches Dokument darstellt, weil es die erste und vollständigste Formulierung jener Auffassungen enthält, auf denen P. bis zu seinem Lebensende festhielt und weil es einen der entscheidenden Wendepunkte im nationalen und politischen Leben Dalmatiens im XIX. Jh. bedeutet.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXIII—XXIV

1970—71

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb